

پښتانه

- تنوير عباسي
- ډاکټر غلام نبي سڌايو
- ملک نديم
- ادل سومرو
- محمد علي حداد
- اياز گل
- قاسم ملک
- ايس سيواڻي
- ارشاد سومرو

تحقيقي جوڙيل

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره: ميراثي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

نصیبہ جو
۶.۱.۹۵.

Dr. Kunaya S. Gianchandani
Demonstrator Biochemistry
C.M.C, Larkana

پیشگیا - ۱

سنڌي شعبي ٻارن تحقيقي ۽ علمي مقالن جو مجموعو

پڻاڻي - ۱
تحقيقي جرنل
پهريون ڪتاب

سرپرست اعليٰ
حميد سنڌي
وائيس چانسلر
سرپرست
رسول بخش شيخ
ڊين فيڪلٽي آف آرٽس

ايڊيٽوريل بورڊ
ملڪ نديم
اياز گل

سنڌي شعبو

شاهه عبداللطيف يونيورسٽي، خيرپور سنڌ.

- صنف : سنڌي ادب تي تحقيقي مقالا
- چاپو : پهريون -- جولاءِ ۱۹۹۱ء
- ڳائيتو : هڪ هزار
- ڪمپوزنگ : عبدالقادر مرزا. ٿيو گرافڪ سينٽر ڪراچي
- ڇپائيندڙ : ملڪ نديم / اياز گل
- پاران - سنڌي شعبو. شاھ عبداللطيف يونيورسٽي، خيرپور سنڌ.
- ڇپيندڙ : پوپٽ پريس، مال روڊ خيرپور سنڌ.
- ٽائٽل ڊزائنگ ۽ لي آئوٽ : اياز گل

ڪلھ: ۳۰ روپيا

BHITAE (Research Journal)----- First

- Research papers on Sindhi Literature
- EDITION: FIRST (JULY 1991)
- COPIES: ONE THOUSAND
- PUBLISHERS: DEPARTMENT OF SINDHI
SHAH ABDUL LATIF UNIVERSITY, KHAIRPUR, SINDH.
- PRINTERS: POPAT PRESS MALL ROAD, KHAIRPUR, SINDH.
- TITLE DESIGN:&LAY- OUT: AYAZ GUL
- EDITORS: MALIK NADIM
AYAZ GUL

سٺاءُ

- ۱- سوچون _____ ايڊيٽوريل / ملڪ نديءَ
- ۲- ساڄن، سونهن، سرت _____ تنوير عباسي
- ۳- پٺاڻي جو علامتي شعور _____ ڊاڪٽر غلام نبي سڌايو
- ۴- سڄل سائينءَ جا محقق ۽ شارح _____ ملڪ نديءَ
پروفيسر عطاءُ محمد حامي-۱
- ۵- بيدل سائينءَ جو مذهب بابت تصور _____ اڌل سومرو
- ۶- سر ڪهاڻوءَ جو مطالعو _____ ملڪ نديءَ
- ۷- سڄل جو پهريون سيرت نڪار _____ محمد علي حداد
فقير قادر بخش بيدل
- ۸- سنڌيءَ ۾ ٻارن لاءِ شاعري _____ اياز گل
- ۹- حميد سنڌي هڪ ڪهاڻيڪار _____ قاسم ملڪ
- ۱۰- شاهه جي شاعريءَ جو جمالياتي پهلو- _____ ايس-سيواڻي
- ۱۱- شاهه جو سرڪليان _____ ارشاد سومرو

ايڊيٽوريل

شاه عبداللطيف يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي پاران، هي پهريون پڻاڻي تحقيقي جرنل ظاهر ڪندي اسان کي نهايت گهڻي خوشي ٿي رهي آهي. هي جرنل گهڻو وقت اڳ نڪرڻ گهرجي ها، ڇاڪاڻ ته هن جرنل جي منظوري اڳوڻي وائيس چانسلر جناب محمد ابراهيم شاهه بخاريءَ ڏني هئي، پر استادن ۽ اديبن کان مواد حاصل ڪرڻ ۾ ڪافي دير ٿي وئي. سنڌ توڙي ملڪ جي مشهور اديب ۽ دانشور ۽ اسانجي موجوده لائق وائيس چانسلر سائين حميد سنڌي صاحب، هتي اچڻ کانپوءِ نه رڳو، تحقيقي جرنل جي اشاعت بابت اڳين منظوري بحال رکي، پر ڇپائيءَ جي ڪم کي جلد اڳڀرائي لاءِ هر طرح سان اسان کي هٿايو پڻ. ڇو ته کين ههڙيون تاريخي ۽ يادگار شيون ميدان تي آڻڻ ۾ وڌيڪ شوق ۽ چاهه آهي.

اسان لمان ۽ اياز گل) باقي مواد حاصل ڪرڻ جي ڊگ ڊوڙ ۾ لڳي وياسون. سيمسٽريٽن، ساليانن امتحانن ۽ شعبي جي ٻين اثرن ۽ ضروري ڪمن ڪارين سبب وري به ڪجهه دير ٿي وئي. بهرحال اسان ڪوشش ڪري مليل مواد مان بهترين تحقيقي مضمون ۽ مقالا چونڊي پڙهندڙن آڏو پيش ڪري رهيا آهيون. اسانجي پورهئي جو ڪيترو قدر ٿئي ٿو ۽ ڪيترو قبول پوي ٿو. اهو استادن، اديبن ۽ اسڪالرن تي ڇڏيل آهي. هن تحقيقي جرنل پڻاڻيءَ جي مواد جي چونڊ کان وٺي، پروف پڙهڻ، ٽائيتل ٺهرائڻ ۽ جرنل جي آخري چڪاس ۽ گهرج پوري ڪرڻ تائين، سائين حميد سنڌي، محترم تنوير عباسي، محترم رسول بخش شيخ، دوست اياز گل ۽ قاسم ملڪ جي صلاح و مشورن، محبت سان محنت ڪرڻ ۽ جرنل جي اشاعت ۾ هر طرح سان هٿ وڻندڙن جو عمل ساراهه جوڳو آهي.

آخر ۾ مان سائين حميد سنڌي (وائيس چانسلر) جو خاص طور تي فورائٽو آهيان، جو هن صاحب ذاتي دلچسپيءَ جو مظاهرو ڪندي، هر قسم جي هٿ آڻائي ڪئي. ساڳ ڏٺو ۽ سهڪار ڪيو.

ملڪ نديم

۱۹۹۱-۹۲

سنڌي شعبو

شاه عبداللطيف يونيورسٽي

خيرپور سنڌ.

ساڃن، سونهن، سُرَت

هتان ڪٿي هُت، جن رکيو سي رسيون.
 ساڃن، سونهن، سُرَت، وکان ئي ويجهو گهڻو.
 مٿئين بيت ۾ شاهه لطيف هتان ڪٿي هُت رکن جي ڳالهه
 ڪئي آهي. هتان ڪٿي هُت رکن جو مطلب آهي، Status-quo مان
 مطمئن نه رهجي، ۽ اڳتي وڌجي. انجو مقصد آهي سماجي تبديلي
 سماجي ارتقا. سماجي اوسر، ۽ جي ان ريت آهستي آهستي ارتقا
 ٿيندي رهي، ته سڃڻ، يا مقصد، جنهن کي شاهه سائين،
 سونهن ۽ سُرَت ٿو سڏي، اهو هڪ وڪ کان به وڌيڪ ويجهو
 آهي.

شاهه سائينءَ جو ماڳ جو تصور ساڃن، سونهن ۽
 سُرَت آهي. يعني، beauty, love, ۽ Wisdom - رڳو سونهن نه-
 چوڻ سُرَت کانسواءِ سونهن بي مقصد لذت پسندي ٿيو پوي، ان
 ڪري شاهه لطيف سونهن سان گڏ، سُرَت جو لفظ به ڪتب
 آندو آهي.

شاهه لطيف وٽ زندگيءَ جي سڄي جدوجهد Status-
 quo کان اڳتي وڌڻ اهو به هڪ ڏس / ڏسيءَ ۾. ساڃن،
 سونهن ۽ سُرَت جي طرف هلڻ ۾ آهي.

اهو اڳتي وڌڻ جو واضح تصور هڪ ٻئي بيت ۾ آهي:

لَوَ تَ لاڙانو ٿيو، گهڻون گوهيون ڇڏَ

لڏو لاهه تَ لڏ، ته ڳاڙهي سج ڳالهه مڙين.

هتي ”ڳالهه مڙڻ“ يا مقصد حاصل ڪرڻ جو تصور

”ڳاڙهو سج“ آهي. پر ان ڳالهه مڙڻ لاءِ، لڏو لاهي، ويهڻو نااهي.

مسلسل اڳتي وڌڻو آهي، سواءِ ڪاڏي لڙڻ جي يا گهڻن گوهين

هڻڻ جي. هن بيت ۾ شاهه ڏسيءَ Direction کي چڻيءَ ريت

پڌرو ڪيو آهي، ته مقصد ڏانهن مسلسل اڳتي وڌڻو آهي. هڪ
ني ڏسيءَ ۾.

ان ڳاڙهي سج، جي اهڃاڻ کي وڌيڪ چٽائي سان سُڙ مومل
راڻي جي هن بيت ۾ بيان ڪيو اٿائين:

سج سپاڻي جا ڪري، سائي ساميءَ روءِ،

اچي ٿي عطر جي منجهان مڱت بوءِ،

سا ڏيکارهون جوءِ، جتان لاهوتي لعل ٿئو.

هن بيت ۾ شاھ لطيف، ساميءَ جي روءِ لاءِ، سپاڻي

جي سج جي تمثيل ڪتب آندي آهي. شاھ جو سامي، سپاڻي
جي سج وانگر مستقبل جو پيامبر آهي.

شاھ لطيف ڪڏهن به Status-quo کان مطمئن نه

رهيو آهي. هر سڃاڻ شاعر پنهنجي دور کان مطمئن نه هوندو

آهي. هو سماج کي اڳتي وڌندو ڏسڻ چاهيندو آهي. هو سماج ۾

نت نئون تبديليون چاهيندو آهي. هو ارتقا پسند ۽ ترقي پسند

هوندو آهي. هو وقت جي وهڪري سان وهڻ، جهڙو واءُ لڳي

تهڙي پٺ ڏيڻ، يا پنهنجي چوڌاري موجود ماحول کان مطمئن

ٿي، ڇپ ٿي وهڻ بدران ان جي خلاف انقلابي قدم کڻڻ

چاهيندو آهي.

اک- اُٺي ڌار، ونءُ ابتو علم سين،

جي لهوارو لوڪ وهي، تون اوچو وه اوڀار،

منجهان نوح نهار، پر پئرو پيرينءَ ڏي.

شاھ لطيف هتي هر ڪنهن عمل لاءِ عام پسند، يا

موجود ماحول جي خلاف وڃڻ جي صلاح ٿو ڏئي. لوڪ سدائين

لهوارو رهندو آهي، پر جن شخصن کي اڳواڻي ڪرڻي آهي،

انهن کي اوڀارو وڃڻو پوندو. ان ۾ وڌيڪ تڪليف آهي، ڇو

ته اهو عام پسند جو طريقو ڪونهي، پر هتان ڪٿي هت رکن لاءِ

اهو ضروري آهي، نه ته، نه ”ڳاڙهي سج ڳالهه مڙندي“ ۽ نه

”ساڄن سونهن سرت“ جو مقصد حاصل ٿيندو.

پر ضروري نه آهي، ته ان مقصد واري پنڌ ۾ تڪڙو
ڪجي، تاريخ اڳتي هلندي آهي، سماجي، ارتقا جي پنهنجي
رفتار آهي، ان رفتار کي اجايو تيز ڪرڻ جي ڪوشش نه
ڪجي، ڇو ته اها Adventurism ٿيندي، ان ڪري:
سرو ڪوڙ ڪري سڀڪا، تون ڪهي ڪٿڻ وڪ
تائج منجها تڪ، ته پنڌ پاسي پر نٿي.

پيا پلي تڪڙو وڃن، پر تون رڳو وڪ ڪڍندي
هل، هتان ڪٿي رڳو هت وڪ، پر تائڻ تڪ مان
هجي، مقصد سان سڃاڻي هجي، ته پنڌ نٿي
ويندو، ضروري ناهي ته اُپهرائي ڪجي.

هاڻي انهيءَ ”ساڄن سونهن سرت“ جي تلاش ۾،
جيڪو وڪان ٿي ويجهو آهي، سڀ ته ساڻ نه ڏيندا، ڪير آهي
جيڪو لهواري کي ڇڏي اڀارو وهندو، ڪير آهي جيڪو
Status-quo کان بغاوت ڪري پاڻ به اڳتي وڌندو، ته تاريخ کي
به اڳتي وڌي ويندو، اتي رڳو سوراڻي ويندي، اها سوراڻي،
جنهن کي سور هوندو، جنهن کي درد هوندو، ان کان سواءِ سڀ
Status-quo جا حمايتي ٿي عيش ڪندا، پر شاهه لطيف چوي ٿو:
پيڙي پنڌ بهار، سوراڻي سندر،
ڏنگر توهان ڌار، ڪانه ڏوريندي ڏک سين.

ته سندرو رڳو سوراڻيءَ کي ٻڌڻو آهي
درد واري کي ٻڌڻو آهي، اهل دل کي ٻڌڻو آهي، ڇو
ته ان کان سواءِ ڪوبه نه آهي، جيڪو اهي ڏنگر ڏورن جون
تڪليفون سهي، ڇو ته لوڪ ته لهوارو ٿو وهي،
پر ان جدوجهد ۾ اڪيلوني وڙهڻو آهي،
هيڪلياني هيل، پورينديس پنهنوءَ ڏي،

ڏا ڏوگر لکيون ، سوريو سجن سيل ،
 به مٿر بيبي آهن ، پيل ، سُور پريان جا ساڻ مون .
 ۽ جي بهي حدود ۾ لکجي ساڻو ٿي پنجي ،
 چڱي ساڻو ٿي وڃجي ، تڏهن به هليدو هليجي ،
 ٿڪيائي ٿر ٿيل چڪيائي چڙه چوٽين .
 پر اها سماجي اوسر واري تحريڪ ، نئين تهه ٿي اٿيندي
 آهي . نهر جي جواني ، جذبو ، جوش ۽ ولولو ٿورا ڏينهن هوندو
 آهي ، پر تڏهن به عمر جو اهو حصو ، اهو وهي ، سڀ کان
 گرائتي هوندي آهي . ان کي نئون ڪري صايع نه ڪجي .

سرتيون جي مان وسهو ،
 ننڊ نه هيريو نين ،
 جو پن به ٿي ڏينھڙا .
 راتيون جاگن جي ،
 سي آنون ڪندي سين ،
 جوين به ٿي ڏينھڙا .

شاه لطيف جا سين آهي آهن ، جيڪي راتيون جاگن
 ٿا ، جن جي نين کي ننڊ جي هير نه آهي . چو ته :
 جڏهن ستيون جي ، پٿر پير ڊکها ڪري
 تڏهن تني کي ، ساڻ ستي ٿي ڇڏيو

سالي
 ڪنهن لاءِ ڪو نه ترسندڙ اڳتي وڌڻ ، ويندا جيڪي ستا رهندا
 ، هي ٿي ني رهجي ويندا ساڻ اڳتي هليدو رهندو
 بيڙيا ٿا هيني ، تو به ڦهنديون ڳالڙيون .
 سڄيون راتيون سمهي ، پر سڪاڻ ڏيئي
 صبح سيني ، پار پچندڙ حبرون .
 پر اهو رستو ، اهو واٽ اٽوڪي ته آهي ، پر ان بي هن سر
 جي ست آهي .

اڃا تو منجهاء، ڪڪه چٽي رت نڪري،
منهن تي محبوبن جا، ڪينن جهليدين گهاء،
ته پوء ڪڇاڙياء، سڪن جون سڌون ڪرين.

سڪن آيءَ نه سڌ، جو ڪليو ڪايو سمهين،
پني پريان جي نه ٿين، مٿي اڱڻ اڌ.

اها واٽ منصور حلاج جي واٽ آهي
اها واٽ شاه عنايت جي واٽ آهي.
اها واٽ سرمند جي واٽ آهي.
سوريءَ سڏ ٿنو، ڪا هلندي جيڏيون
وڃن تن پيو، نالو نينهن گنهه جي.
انهيءَ واٽ جو انت اتي ٿئي ٿو، جتي
سجن، سونهن ۽ سرت، آهي، جتي گاڙهي سج ڳالهه مڙن، جو
هلاچو هل آهي، جتي ساميءَ جي روءِ سهائي جي سج جهڙي
آهي — جيڪو روشن مستقبل آهي.

نه ڪا جهل نه پل، نڪو رائر ڏيهه ۾،
اٿيو وجهن آهرين، روڙي رتا گل،
مارو پاڻ امل، مليرون مرڪڻو.
جتي ڪابه جهل پل نه آهي، نه ڪوئي پرمار آهي. جتي
رتا گل ايڏا ته گهڻا آهن جو ان سان آهر پرڃي ٿا وڃن — جتي
ملڪي ماڻهو (مارو) امل آهن، ۽ سندن ملڪ فخر لائق آهي.
پر شاه لطيف اتي به انت نه ٿو ڪري — ڇو ته ارتقا
يا اوسر جو ڪو به انت ڪونهي، ڪابه انتها ناهي.

نه ڪا ابتدا عبد جي نه ڪا انتها. انهي سجن، سونهن ۽
سرت، جي تلاش ازلي ۽ ابدي آهي. هر ماڳ، هڪ نئين ماڳ
جي سفر لاءِ شروعاتي سراءِ آهي، ڇو ته:

نه ڪو سنڌو سور جو، نه ڪو سنڌو سڪ،

عسدد ناهي عشق، ڀڄائي پاڻ لهي.

پٺاڻي جو علامتي شعور •

فرانس ۾ علامتي شاعري جي شروعات بودلنير کان ٿي ٿي پر علامتن کي مطالعي ۽ علم جي حيثيت فرائد بخشي. بودلنير هن ڪائنات کي اهڃاڻ جو جهنگل سڏيو آهي. (۱) فرائد انسان جي دماغ ۾ علامتن جي جهنگل جي نشاندهي ڪئي. بودلنير جي ادبي روايت جو مصنوعي رنگ فرائد جي نفسياتي ماهرن سان گهڻو واسطو رکي ٿو. انهن پنهنجي جو دارومدار علامتن تي آهي. بودلنير جو مجموعو بدي جا گل انساني زندگي ۽ تحريرن کي سمجهڻ جو ذريعو آهي. فرائد به ساڳئي روايت تي هلي، انهيءَ نتيجي تي پهتو ته انساني زندگي ۾ سڄي تبديلي اندر مان ئي پيدا ٿئي ٿي، ان ڪري هو حقير شيء کي به ٻي معنا نٿو سمجهي. ويهين صدي جي انسان جو وڏو مسئلو پنهنجي حقيقت کي تسليم ڪرڻ آهي. حياتياتي عنصر جو دارومدار شعور تي آهي. ۽ انساني شعور جو هجڻ ڌڪ ۽ سور جي حاصلات جو سبب آهي. پر انهن نفسياتي مامرن جي بنياد تي جيڪو انساني شرف حاصل ٿئي ٿو، ان کي صوفي عرفان سڏين ٿا.

فرائد چويٿو علامت ٿي دهيل تصادم جو نشان آهي ۽ ان جي معنا کي تحليل ۽ تجزيي سان قابو ڪري سگهجي ٿو. مگر زونگ چواڻي آرڪي ٽائپل علامتون انسان جي علامتي لاشعور سان واسطو رکن ٿيون ۽ انهن جي معنا کي سمجهڻ ڏکيو آهي (۲) فرائد لاشعور ۾ دهيل زندگي جي هر حقيقت ۽ اصليت جو ظهور علامتن ۾ ڏٺو آهي ۽ انهن علامتن جي فهرست تجربن ۽ تجزيي جو قائل آهي. جڏهن ته زونگ انهن تائين رسائي کي ناممڪن سمجهي ٿو. پر حقيقت ۾ فرائد ۾ انساني زندگي جي

حقيقت کي مڃڻ جي همت ۽ ذڪر سور واري حياتي سان منهن
مقدس ٿيڻ جي سگهه آهي آرٽ ۾ شعور جي دخل بابت ڀيٽ
چويٿو ”محسوس شعور کي گهٽ ۽ لاشعور توڙي تحت الشعور جو
وڌيڪ دخل آهي. زندگي ۽ عمل شعور کان شروع ٿي لاشعور
ڏانهن ويندو آهي ۽ آرٽ ان جي ابتڙ لاشعور وٽان ايندو آهي.“ (۳)
نڪري علامت نگارن جو چوڻ آهي ته امنگن، احساسن،
جذبن ۽ تصورن کي اهڙي ريت بيان ڪجي جو انهن جي ڄاڻ ته
حاصل ٿئي پر اهي چٽي ريت بيان ٿي نه سگهن. فرائڊ جي پوئنگ
نقادن اديبن جي چنڊ ڇاڻ به سندن تخليق جي لفاظي کي
سامهون رکي ڪئي. فرائڊ لاشعور جي پيروي ڪرڻ کي ترجيح
ڏي ٿو شادي ۽ پيشي جي لحاظ کان به هو تقدير سان مقبلي
ڪرڻ کي مردانگي ڄاڻي ٿو.

محمد حسن مسڪري لکي ٿو ته فرائڊ انسان کي مشين
نٿو سمجهي ۽ هن جي قوت ارادي کان به انڪاري آهي. البت
کيس اهو گوارا ناهي ته انسان زندگي جي ڌڪ ۽ درد کان اکيون
پوئي، خوشين جا اهڙا خواب ڏسي، جيڪي ڪڏهن به پورا نه ٿين. (۴)

مگر جن نقادن زونگ جي نظريي کي سامهون رکي اديبن
جي ڪاوشن کي پرکيو، تن ادب جي اندروني عنصرن جي
نشاندهي ڪري ثابت ڪيو ته اديب جو رشتو انسان جي اجتماعي
لاشعور سان آهي. انهن فرد جي بجاءِ اجتماعي طور انساني قدرن
جو جائزو ورتو، اهڙي ريت جيڪو ادب اسري ٿو، اهو هنگامي
واقعي جو نتيجو ڪونه هوندو آهي بلڪه اهو اجتماعي لاشعور سان
ڳنڍيل هوندو آهي. انڪري علامتن جون معنائون لغت جي
ڪتابن بجاءِ شاعرن ۽ اديبن جي لاشعور ۾ هونديون آهن.
شه عبداللطيف ڀٽائي جي علامتي شاعري اهڙي آفاقي قدرن جي
حاصل آهي جنهن ۾ قدرت جي حادثاتي تصور کان هٽي، خير
۽ محبت جي تصور کي سامهون رکيو ويو آهي.

معصوم ٿيو ته علامت نگاري جو تعلق حياتياتي اظهار کان

وڌيڪ نفسياتي ۽ روحاني نوعيت جو هوندو آهي. ڏسڻو آهي ته حياتياتي پهلو کان وڌيڪ جيڪو نفسياتي پهلو علامت جي واضح اظهار لاءِ ضروري آهي، ان کي ڪيئن سمجهي.

جنين ته ”دونهون“ نشاني آهي (”باه“) جي هي آهي شيءِ جو حياتياتي عنصر پر اهو غلط به ٿي سگهي ٿو. پر علامت ۾ اهڙي قسم جي غلطي جو ڪو قسم ڪونهي. ڇو ته جڏهن ڪو شاعر يا اديب ڪنهن علامت کي استعمال ڪندو آهي ته انهن مان ڪو مخصوص مفهوم، حقيقت يا نفسياتي ڪيفيت مراد هوندي آهي ۽ هو حياتياتي يا طبي پهلو سان بحث نه ڪندو آهي. مثال طور شاه لطيف سر سسني ۾ لفظ (ڏيرا) استعمال ڪري، علامت جي حياتياتي مفهوم مطابق يعني مڙس جي پائرن ڏانهن اشارو ڪيو آهي. پر لطيف جو ڪنهن جي مڙس جي پائرن سان ڪو ڪم ڪونهي. شاه صاحب پنهنجي قاريءَ جي ذهن ۾ جنهن حقيقت کي منتقل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو اها آهي (ناروا دشمني) يا اهڙي دشمني جنهن جو حقيقي بنياد ڪونهي ۽ اهڙي روشن حقيقت ٻين نگاهن ۾ قابل مذمت شيءِ آهي. انهيءَ سلسلي ۾ ڊاڪٽر الهداد بهيو لکي ٿو. ”شاعري واري اهڃاڻ جي باري ۾ وڏي ۾ وڏي ڳالهه آهي، اهڃاڻ جي مڃيل حيثيت مقرر ڪرڻ جي. ان لاءِ ڪجهه مثال ڏنا اٿس، مثال طور شاه لطيف سائين وٽ. (ا) ٺٽ ويري جو اهڃاڻ آهي. آءُ نه گڏيس پرين کي. تون ٿو لهين سڄ. (5) گهڙو ظاهري وسيلن جو اهڃاڻ آهي ۽ اهڙي ريت شاه جو سڄو شعر انهن اهڃاڻن تي ٻڌل آهي.

حقيقت ۾ اهي سڀ حياتياتي پهلو آهن. پر جنين ته مان مٿي عرض ڪيو آهي ته شاعر انهن جي حياتياتي پهلو سان بحث نه ڪندو آهي، بلڪ اهو مٿ، روايتن ۽ اعتقادن جي اوڻ ۾ هڪ آفاقي حقيقت جو اظهار ڪندو آهي. سڄ گهڙو ۽ ا ٺ

ظاهري وسيلاً آهن پر لطيف سائنس جو انهن ظاهري وسيلن
 ڪر ڪهنو مٿي ۽ هڪ خدا ڪا به حقيقت ڏانهن اشارو آهي. پوهيو
 صاحب به ساڳئي مقصد لاءِ اڳتي هلي چوي ٿو ته ”هن معنيٰ
 جو تعق نهي مٿ سان آهي جنهن کي تاريخ ۽ دستن جي
 سمجھي حيثيت اڳمر ني مليل آهي. (۶) ساڳئي ريت ڊاڪٽر
 عبد بجبار جوڻيجو لکي ٿو. ”هڪ سالڪ هميشه خدا جي رحمت
 جو طالب هوندو آهي. لطيف پن پڻ پاڻ کي مختلف سالڪي
 ويسن ۾ ظاهر ڪيو آهي صوفي لفظ ته اسان وٽ مروج آهي پر
 ان ڪن سواءِ ٻيا به ڪيترائي نالا ان مقصد لاءِ ورت ويا آهن.
 جيئن يوگي وغيره. لطيف سر راءِ ڪلي ۾ سچ جو متلاشي
 هڪ يوگي ٻڌايو آهي ۽ ساڳئي طرح مارني جو رشتو وري ڪيت
 سن ڏيکاريو آهي. (۷) جيئن آءُ مٿي چئي آيس ته لطيف سائين
 جو ڪنهن به حياتياتي پهلو سان واسطو ڪونهي پر هو هڪ
 اصلي حقيقت ۾ سچ جي تلاش ۾ هڪ يوگي جي علامت استعمال
 ڪري پنهنجو مقصد بيان ڪري ٿو.

انهي بحث کي اڳتي وڌائيندي علامت نگاري جي هڪ
 ٻئي انتهائي مخصوص پهلو کي ڏسنداسون ته معوم ٿيندو ته
 انسان جتي مادي شين جو احساس رکي ٿو، اتي روحاني (سچائي)
 پهلو کيس پستين کان بلندين تائين وٺي ويندو ۽ ڪڏهن ڪڏهن
 ان حاصلات لاءِ حياتياتي پهلو جي قرباني (پيٽا) ڏيڻي پري ٿي
 انساني عظمت جو راز به انهيءَ ۾ آهي ته عظيم تر يابن الاقوامي
 مقصدن لاءِ هر ڪنهن قسم جي محدود ۽ مادي خوشي کي
 ڪهڙي ڦٽو ڪجي لطيف سائين ان پهلو کي سر سهڻي ۾ واضح
 نموني پيش ڪيو آهي.

(۱) ڪهڙو پڳو ته ڪهڙيو. مڇور ٿئي چوڙو (سهڻي: ۱-۱۷)

(۲) ڪهڙو پڳو ته ڪهڙيو. پاڻان هو حجاب. (سهڻي: ۱۰-۱۹)

(۳) ڪهڙو پڳو ته ڪهڙيو. تان ڪي تر هيڻ. (سهڻي: ۱۰-۲۰)

(۴) ڪهڙو پڳو ته ڪهڙيو. اسرم لاهيج. (سهڻي: ۱۰-۲۱)

(۵) گهڙو ڀڳو مدد مڻي، وسبلا ويا (سهڻي : ۱-۲۲)

مڻين بيتن مان اهو سڪتو نه ظاهر ٿئي ٿو ته علامت
بگڙي جو هڪ دلچسپ پهلو هي به آهي ته زندگي اسان جي
آڌر کي اهڙا چئلينج پيش ڪري ٿي جنهن کي منهن ڏيڻ لاءِ
انسان کي ڪڏهن ڪاميابي ڪڏهن ناڪامي ڏسڻي پوي ٿي.
اهڙي موقعي تي هڪ حساس شاعر تي اهو فرض عائد ٿئي ٿو
ته هو پنهنجو قاري ۾ طاقت جذب ۽ قوت جو روح ڦوڪي
جنهن انسان زندگيءَ جي حادثن کي منهن ڏيڻ جي قابل ٿئي.
ڀٽائي صاحب اهڙي ابدي، بامراد ۽ قوي علامتن کي سامهون
رکي شاعري ڪئي ڇو ته ڪڏهن شاعر جي نظر ۾ بلند ترين
مقاصد آهن ته پوءِ هو پنهنجي لفظ کي قوت شناسي خلوص ۽
جذب ۽ بي سار نه فقط معنيٰ خير ٿئي ٿو. پر اهي لفظ خود هڪ
مستقل ۽ نوس علامتون بڻجي پون ٿا. جيڪي هوءَ عام روايتي
طور تي ڪا حيثيت نه رکندا آهن.

سر سهڻي ۾ شاهه سائين اسان کي اهڙي چئنيح جي
مقابلي ۾ هٿانيندي چوي ٿو.

ڪنڌي اڀيون ڪيتريون ساهڙ ساهڙ ڪن،
ڪنن سانگر ساه جو ڪي گهوريس ڪيو گهڙن،
ساهڙ سندنون، گهگهائي گهڙن جي.

(سهڻي : ۱-۱۹)

سر ڪيڏارو ۾ انسان جي ساڳي عمل کي اڀاريندي
لطيف چوي ٿو :

ڪريلا جي پڙ ۾ خيلا ڪوڙيانئون،
جهيڙو پزيرد سامهون، جنبي جوڙيانئون،
منهن نه موڙيانئون، پسي ٿاءُ ترار جو.

(ڪيڏارو : ۲-۴)

علامتن جو مقصد اهو به آهي ته قاريءَ کي ابهام کان

پڄاڻي، سڌو سنئون مقصد تي پهچائي. پٽ دڻي پنهنجي قاريءَ کي ڪنهن خاص مقصد ڏانهن رجوع ٿيڻ جي دعوت ڏي ٿو ۽ نڪي سڌس مقصد کيس ڪنهن الجهن يا مشڪل ۾ ڦاسائڻ آهي. هونءَ به نفسياتي توڙي طبقي مسئلن جو حل علامتي اظهار جي ذريعي ۾ لکڻ آهي. ”زولف لئنٽن چويٿو ته علامتن جي مدد سان هڪ ماڻهو لاءِ اهو آسان ٿي پيو آهي ته مسئلا حل ڪري ۽ ڪنهن نتيجي تي پهچي.“ (۸)

پڄاڻي انهيءَ ڪري علامتن سان دوستي رکي ۽ پنهنجي شاعري ۾ علامت جي عمل کي ضروري سمجهيو.

حوالا ۽ مدد ڪتاب

- (۱) چارلس بودلنر: (فلورس آف ايول) لنڊن ۱۹۲۲ع-۲۵۰
- (۲) وزير آغا: (نئي تناظر) آئينه ادبي چوڪ لاهور ۱۹۸۱ع ص ۱۰۱-
- (۳) ابرو بدر: (تنقييد نگاري) سنڌي ادبي سنگت ڪراچي ۱۹۸۵ع ص- ۱۲۲
- (۴) عسڪري محمد حسن (ستاره يا باد بان) مڪتبہ سات رنگ ڪراچي ۱۹۶۲ع ص- ۹۲
- (۵) پوهيو الهداد (ڊاڪٽر) (سنڌي ٻولي جو سماجي ڪارج) انسٽيٽيوٽ آف سنڌيالاجي ڄام شورو ۱۹۷۸ع ص- ۲۸۲
- (۶) -----ايضا----- ص- ۲۸۲
- (۷) جوليڄو عبدالاجبار (ڊاڪٽر) شاه عبداللطيف اسپر پڄوئل پريس پبلشر ”ص- ۵۲
- (۸) زولف لئنٽن: دي ٽري آف ڪلچر نيو يارڪ الفريڊ ۱۹۵۵ع ص- ۲۲

سچل سائين جا محقق ۽ شارح

پروفيسر ڊاڪٽر عطا محمد حامي - (۱)

ڊاڪٽر عطاءَ محمد حامي، پر خلوص ۽ بي غرض عامن مان هڪ هيو، جيڪو سچل سائينءَ جو بنا ڪنهن لالچ ۽ سوچ جي منڙو مداح، محنتي محقق، سک جو سلامي ۽ حقي حامي هو. هن سچل وانگر، سچل متعلق سچ جا سڌڙا ۽ حق جا هوڪا ڏيئي سچل سائينءَ تي روايتي انداز ۾ لکڻ وارن ۽ فقط عقيدت جو اظهار ڪرڻ وارن اديبن پاران، پاڻ تي ڪيل ڪمي ڪلا ۽ گرڻ جا حملا برداشت ڪيا، پوءِ به هو ڪندو رهيو، مرڪندو رهيو ”منڙا“ چونڊو رهيو ۽ حق لکندو رهيو، حامي صاحب علي و ادبي ڪچهري ۽ محفلن جو مقبول شخص به هيو ته وڏي واڪي سچ ۽ حق چوڻ ڪري سرڪاري روايتي اديبن ۽ شاعرن ۾ ذاتي پسند ۽ ناپسند جو به ڏاڍو شڪار رهيو.

پروفيسر ڊاڪٽر عطا محمد حاميءَ جڏهن سچل سائينءَ متعلق ”ڪجهه غلط روايتون“ جي عنوان سان مضمون لکيو ۽ پڙهيو ۽ ڇپايو ته اهو مضمون، تنقيد ۽ تحقيق جي بيٺل پاڻيءَ ۾ اڇلايل پٿر ثابت ٿيو. ان مضمون تي سنجيدگيءَ سان غور ۽ ويچار ڪرڻ بدران حاميءَ تي پٿرن جي بارش ڪئي وئي. ان مضمون جي ابتدا ۾ حامي صاحب لکيو ته: ”ڏهن پندرهن سالن کن ڏسندو ٿو اڃا ته سنڌ جي عظيم شاعر وڏي ولي حضرت سچل سرمست متعلق ڪجهه نادان دوست خوش فهميءَ سبب انهن جو غلط پرچار ڪري رهيا آهن“ (سرمست ۱ ۱۹۸۱ء صفحو ۴۸) ڏهن پندرهن سالن جي بيٺل پاڻي ۾ تحقيق جي پٿر سان چرپر پيدا ڪرڻ واري جو ته سلام ڪرڻ ڪي ۽ پر

سبوت هميشه وانگر ان جي انڙ عمل ٿيو آهي.

حامي صاحب، ساڳي مضمون ۾ لکي ٿو ته: ”ساڳي نموني سان حضرت سچل سائينءَ جي شخصيت ۽ ڪلام متعلق هڪ سارڻ ۾ چار غلطيون اچي وڃن ٿيون“ (سرمد ۱-۱۹۸۱ صفحو ۱۴۸)

حامي صاحب انهن غلطين کي هن ريت پيش ڪري ٿو: ”پهرين غلط ڳالهه اها آهي ته سچل سائينءَ جو ڪلام چئن جي بدران ستن زينن ۾ آهي، ٻي غلط ڳالهه اها آهي ته پاڻ سنڌي زين جا غزل گو شاعر آهن. ٽين غلط ڳالهه اها آهي ته سنڌي ادبي بورڊ مان شايع ڪيل سرانڪي ڪلام ۾ ڏنل پنجاهه اردو غزل بزرگ موصوف جو اصلي ڪلام آهي. چوٿين غلط ڳالهه اها آهي ته فارسي زبان ۾ هڪ سو چنيتاليه شعرن وارو نظم نه ڪلام بحر طويل سچل سائينءَ جي تصنيف آهي“ (سرمد ۱-۱۹۸۱ صفحو ۱۴۸)

حامي صاحب چئني ڳالهين کي تحقيق جي بنياد تي دليلن سان غلط ثابت ڪيو آهي. جنهن کي هن وقت نائين پختي تحقيق جي بنياد تي ڪوبه رد نه ڪري سگهيو آهي. عقيدتي پرستيءَ جو دور ختم ٿي رهيو آهي، ماڻهو سائنسي بنيادن، ثبوتن ۽ دليلن کي مڃي رهيا آهن. مونکي افسوس سان چوڻو پوي ٿو ته اڄ جيڪي اديب هر شيءِ کي سائنسي بنيادن تي پرکڻ جي دعويٰ ڪري رهيا آهن، اهي ڏهه پندرهن سال اهو پرک جو پٿر نه اڇلائي سگهيا ۽ اهڙو پٿر اڇلائڻ واري ٿي هو ڇهه تنهن صحيح مقام ڏيڻ لاءِ تيار ناهن. ان ڪري مان ادب دؤر سان ڳالهيون نه سچل سائينءَ جي سچن، ايماندار ۽ بهادر محققن پروفيسر حامي ۽ ڪجهه ٻين اهڙن ليکڪن کي ڇڏي باقي ذاتي مفاد ۽ مراد جي پس منظر ۾ سچل تي لکڻ وارن کي ڪهڙي خاني ۾ رکجي؟

پروفيسر ڊاڪٽر عطا محمد حامي صاحب، اهڙن پختن تحقيقي سببن تي ٻيا ڪيترائي مضمون ۽ مقالا لکيا، جن مان هڪ ”سچل جي اردو شاعري“ جي عنوان سان به آهي، جنهن ۾ هر سچل سانينءَ جي اردو شاعري متعلق ڪافي روڻي ڏنهن تي پيل پردي کي هٽايو آهي. حامي صاحب جي رڳو ۽ سوچ کي سدس مدلل تحقيقي مضمونن ”ڪجهه غلط روايتون“ ۽ ”سچل جي اردو شاعري“ کي مڪمل طرح پڙهڻ سان ئي سمجهي سگهجي ٿو. ان ڪري هر ادب دوست ۽ سچل جي مدح کي اهي مضمون ضرور پڙهڻ گهرجن ۽ پوءِ حامي صاحب ۽ سچل جي ٻين ليکڪن تي رايو ڏنڻ ڪرڻ گهرجي.

پروفيسر ڊاڪٽر عطا محمد حامي پنهنجي مضمون ”ڪجهه غلط روايتون“ ۾ سچل سانينءَ ڏانهن مسوب جن چئن غلط ڳالهين جي نشاندهي ڪئي آهي انهن مان پهرين غلط ڳالهه ته: ”سچل سانينءَ جو ڪلام چئن جي بدران ستن زبانن ۾ آهي“ جي متعلق حامي صاحب جو چوڻ آهي ته: اهڙو ڳالهه به ڪنهن دليل ۽ سند جي هلائي وئي آهي، ڪنهن به پراڻي ۾ پراڻي سچل جي رسالي يا سچل متعلق لکيل ڪتاب ۾ لکيل ناهي ته، سچل هفت زبان شاعر هيو ۽ واقع ڪنهن به نئين رسالي ۾ سڌي، سرائڪي اردو ۽ فارسي زبان جي شاعريءَ کان سواءِ ڪنهن به ٻولي ۾ سچل سانينءَ جي شاعري ڪونهي.

حامي صاحب پنهنجي ساڳي مضمون ۾ پهرين غلط ڳالهه کي غلط ثابت ڪرڻ لاءِ لکي ٿو ته: ”پهرين دعويٰ رانپور ۾ سچل ڪاليج کلڻ کان اڳ ڪنهن به اديب عالم يا برگر جي معتقد نه ڪئي آهي مرزا علي قلي بيگ پهريون برگر آهي، جنهن سچل سانينءَ جي سڌي، سرائڪي ۽ ريختي (اردو) ڪلام تي قلم کنيو آهي. ان به سچل سانينءَ کي ستن زبان جو شاعر نه سڏيو آهي. ان کان پوءِ وڏي معتقد اديب، آغا غلام نبي، سچل

سائينء تي هڪ ضخيم ڪتاب لکي ته اهڙي دعويٰ نه ڪئي آهي، مرحوم آغا عبدالنبي به چڱيءَ طرح مڃيندو هو ته، سڄي سائينءَ جو ڪلام صرف چئن زبانن سنڌي، سرائڪي، اردو ۽ فارسي ۾ آهي. هڪ فقيريائي عرف نماشو فقير به پنهنجي تحقيقي ڪتاب ۾ سندس هفت زبان هجڻ جي دعويٰ نه ڪئي آهي.

(صفحو نمبر ۴۹ سرمست ۱-۸۱)

حامي صاحب سچل متعلق هفت زبان شعر هجڻ واري دعويٰ کي نسورو ڪوڙ، ڏٺو ۽ ڏڪو قرار ڏنو آهي. هو ساڳي مضمون ۾ ڄاڻائي ٿو ته: ”اهو گپوڙو هڪ دوست سچل ڪاليج رائيپور ۾ هڪ تقرير ذريعي هنيو هو ۽ ان جو مقصد صرف پنهنجي ولي نعمت کي راضي ڪرڻ هيو. اهو گپوڙو فقط پندرهن سالن کان پڙاڏي جي صورت وٺي سنڌ جي فضا ۾ گونجندو رهي ٿو.“ (سرمست ۱-۸۱ صفحو نمبر ۴۹).

هن وقت تائين منهنجي ذاتي مطالعي ۾ سنڌي، سرائڪي، اردو ۽ فارسي ڪلام کانسواءِ سچل جو ڪنهن ٻي ٻوليءَ ۾ هڪ به شعر نه گذريو آهي.

ماڻ حامي صاحب جي سچل سائينءَ متعلق هفت زبان شعر هجڻ کان انڪار کي سامهون رکي، ڏاڍي ڏيڻ سان سچل سائينءَ جي شاعري جو مطالعو ڪري رهيو آهي، پر اڃا تائين مان سندس چئن زبانن کان وڌيڪ ڪنهن به ٻي ٻوليءَ ۾ شعر نه پڙهيو آهي، ان ڪري مان سدائين حامي صاحب جي خيال سان متفق رهيو آهيان.

حامي صاحب پنهنجي ساڳي مضمون ۾ ٻي غلط ڳالهه بهت وضاحت ڪري ٿو ته: ”بي دعويٰ موجب سچل سائين سنڌي، سرائڪي ۽ اردو ۾ عزل چيا آهن. ان لاءِ عرض ڪندس ته بزرگ جون ڪجهه غزل نما ڪافيون عروض جي بحر

تي پوريون ڏسي، ڪن سڄڻن انهن کي غزل جي صنف ۾ شمار ڪيو آهي. اهي ساڳيون ڪافيون مرزا عبي قني بيگ، آءِ صوفي، نماڻي فقير وارن رسالن توڙي ٻين پراڻن قلمي بياضن ۾ ڪافيءَ جي مختلف سرن جي عنوانن هيٺ ڪافيون شمار ٿيل آهن. هي ڪافيون موسيقي جي ماترائن تي چيل آهن ۽ عروضي بحر تي به پوريون اچي ويون آهن (سرمت ۱-۸۱ صفحو ۵۰) ۽ اها زيادتي ناهي ته شاعر پنهنجي تخليق کي هڪ عنوان ڏي، يا هڪ شعري صنف سڏي ۽ پوين فقط عقيدت وڃان انکي ٻيو عنوان ڏين يا ٻي شعري صنف قرار ڏين. ٽين غلط ڳالهه کي پروفيسر ڊاڪٽر عطا محمد حامي صاحب ڪهڙي ريت غلط ثابت ڪري ٿو، اچو ته ان کي غور سان ڏسون. حامي صاحب پنهنجي سرمت ۱-۸۱ء ۾ ڇپيل مضمون ”ڪجهه غلط روايتون“ ۾ رقمطراز آهي ته: ”ٽين دعويٰ موجب سچل سائينءَ جي سرائڪي ڪلام واري رسالي ۾، پنجاهه اردو غزل، سچل سائينءَ جا ڇپيل آهن، حقيقت ۾ اهي به ڪافيون آهن جيڪي، پراڻن رسالن ۾ اصلي صورت ۾ موجود آهن. انهن ڪافين کي اصلاح ڪري حديد لکوي اردوءَ ۾ آڻي ڪافين ۾ شمار ڪيو ويو آهي. اهي ڪافيون موجوده دور ۾ سنڌي ادبي بورڊ وارن، ڪنهن بزرگ ڪن اصلاح ڪرائي شايع ڪيون آهن (غزل طور) صفحو ۵۰“

چوٿين غلط ڳالهه بهت، حامي صاحب جو تحقيق جي بنياد تي رايو آهي. چوٿين ڳالهه ها آهي ته محترم ڇاچي قاضي علي اڪبر درازيءَ هڪ چوڙي ڇاپرائي آهي، جنهن ۾ هڪ سئو چانڊتاليه شعرن جو نظم به ڪلام ڏنو ويو آهي، جنهنجو نالو بحر طويل آهي. پر اندر ڏنل ڪلام بحرِ رمل ۾ آهي انهيءَ ڪلام جا فقط پهريان پنج شعر سچل سائينءَ جي ديوان اشڪر ۾ موجود آهن ۽ سڪل صحيح آهن انهن پنجن شعرن کانسواءِ باقي هڪ سوايڪيتاليه شعر سڪل ڇڏو ۽ بند ٿي

ٽالگن اهر جي شاهيندڙ کي علم مونس هي ڄاڻ - جنهجي .
 ڪم ارتڪر پنجهه دفعه بلڪل غلط ۽ ٽنهيروڪن شعبه جي معني
 ۽ ڀرتيءَ جا آهن اهيءَ چوپڙيءَ وارو سڌو ڪلام سچن
 سڀيءَ جي مشرت جي بلڪل ابتڙ آهي. ان ڏسوءَ ڪلام .
 ٽنل سموريون روايتون ضعيف ۽ ڪوڙيون آهن . هن .
 مذهبي تاريخ ۽ فقه جون ڪوڙ ساريون غلطيون آهن .
 سرمست ۸۱-۱ ۽ ڪجهه غلط روايتون: صفحو ۱۵۱

حامي صاحب جي مذڪوره عالمانه تحقيق ۽ تنقيد ڏس
 ڪوبه علم و ادب جو پارڪو انڪار نه ڪري سگهندو، ڇاڪاڻ
 ته، تحقيق ۽ تنقيد جو بنياد پختن دليلن ۽ قابل قبول حقيقتن
 تي ٻڌل آهي. حامي صاحب بيٺل پاڻي ۾ پٿر اڇلائڻ واري .
 تنقيد ۽ تحقيق ڪري پاڻي سچل سڀيءَ جي بي غرض ۽
 لاطمح محققن ۽ شارحن ۾ گڏيو آهي. حامي صاحب سچن
 سڀيءَ جي نهن ليکڪن جي قطار ۾ نشو اچي، جيڪي وڏن
 شعين ۽ اديبن تي فقط ذاتي مفاد ۽ مرادون سامهون رکي سگه
 آهن.

حوالا ۽ مددي ڪتاب

- (۱) سرمست ۸۱-۱ ۽
- (۲) سچل نيشنل سيمينار ۸۲ ۽
- (۳) رسالو سچل سرمست - ڪلياڻ آڏواڻي
- (۴) سچن جو سرنجڪي ڪلام محمد صادق رڻپوري
- (۵) ديوان اشڪار سچل سرمست (فارسي ڪلام)

بيدل سائينءَ جو مذهب بابت تصور

انسان جي تخليق کان وٺي، ويڊي هن دؤر تائين جو سفر، ذهني مونجهارن، فتنن ۽ فسادن جو سفر رهيو آهي. سوين مذهبي فرقا ۽ ٽولا ٺهندا آيا ۽ انهن جو اهو سلسلو ڇا جاري آهي. انهن ٽولن جي اڳواڻن بنيادي فڪر کي اهميت ڏين بدران، پنهنجي ذات ۽ انا کي مٿانهون سمجهندي، ٻين کي ڦٽڪار جو نشانو بڻايو ۽ انسانن کي مختلف ٽولن ۾ ورهائي نفرتن کي قوت بخشي. سماج ۾ انتشار ڦهلانيندڙ، هڙا مختلف استحصالِي ٽولا، مجموعي طور هڪ ٽولو سڏجن ٿا، ”قابيلي ٽولو“ - جيڪي قابيلي ٽولي جو شڪار ٿيندا رهن ٿا، هي ”هابيسي“ سڏجن ٿا. انهن ٻنهي ٽولن ۾ مختلف ڌرمن جا ماڻهو شامل آهن، پر پنهنجي عمل جي ڪري، انهن جي بنيادي سڃاڻپ فقط هڪڙي آهي، يا هو هابيلي آهن يا قابيلي. حضرت محمد صلم حجة الوداع جي خطبي ۾ فرمايو: ”انسان سڀ برابر آهن. نسل ۽ نسب ڪشيءَ ۾ آهي. توهن سڀ آدم جو اولاد آهيو ۽ آدم مٽيءَ سان بڻيو ويو. مرزا قليچ بيگ چيو:

هندو ۽ مسلمان دلا ساڳئي ڪنڀر جا
سڏجن ٿا جدا ٿانو، مگر آه مٽي هڪ.

بيدل سائين ٿو چوي ته:

حقيقت ۾ هڪ ٿيو، نوري ۽ ٺاري
دين ڪفر آهن ٻئي جن، هڪ وڻ جي ٺاري
حاذق هشياري، رڪن انهيءَ رمز جي.

حقيقت ۾ هڪ ٿيو، ڪفر ۽ ايمان
مظهر مولا پاڪ جو، هندو مسلمان
تارا ڪيا تالان، سورج سنڌي سوجهري.

حقيقت ۾ هڪ ٿيو، اڇو ۽ ڪارو
نينهن هنيو نعرو، هر مظهر ۾ هيڪڙو،
سڀني جو جوڙيندڙ هڪڙوئي ڪنڀر آهي. سڀ هڪ
ڍڻ جون ڌاريون آهن. سڀني جو مرڪز هڪ آدم آهي ته پوءِ
هي ايڏا ويڇا، نفرتون ۽ دوريون ڇو؟ ڌرم ته انسانن جي پلاني
لاءِ آي، پوءِ ڌرم جي نالي ۾ بيگناهه معصوم انسانن جو ڪيس
ڇو؟ انهن سوالن جو جواب، داتا گنج بخش عبي هجويري جي
ڪتاب ڪشف المحجوب ۾ هن طرح ملي ٿو:
”جڏهن هڪ عالم بگڙجي وڃي ته عبادت الاهي ۽
شريعت جي معاملن ۾ بگاڙ پيدا ٿيندو.“

يعني انهيءَ پڇ ڊاهه جا حوالدار، پير، پڌت ۽ پادري
آهن. جن هڪ سنئين راهه مان ٻيون واٽون ٺاهي، سادن
سودن انسانن کي منجهاريو ۽ هڪجهڙي جي خلاف ڀڙڪيو. تڏهن
ني سچل سرمست چيو:

مذهبن ملڪ ۾، ماڻهو منجهايو
شيخيءَ، پيريءَ، بزرگيءَ، بيحد ٻڌايو.

پندن چيو ته:

”شودر، ڪشي ۽ سونر وانگر آهن، ان ڪري حڪم نه
برهن ڏنو ڪسي نه اهڙي جاءِ تي ويهي، حتي انهن جي نظر نه
پوي.“

”جيڪڏهن برهن، ڪنهن شودر کي قتل ڪري ته
فقط ڪمارو اد ڪري ۽ منجهه مرمانو ڏئي، س ڪافي آهي.“
هڙي، رب، ڪيٿولڪ فرني وارن پروٽيسٽنٽ خلاف

حيڪي طم شيا، اهو يورپ جي تاريخ جو هڪ دردنگ باب آهي ۽ اهو سڀڪجهه مذهب جي نالي ۾ ڪيو ويو.

ماڻهن سوچڻ شروع ڪيو ته جيڪو پوپ ۱۱۵۱ فوٽ ڊگهي ۽ ۷۷۶ فوٽ ويڪري عاليشان محلات ۾ رهي ٿو، جنهن جي ذاتي جاگير جي پکيڙ سترهن هزار چورس ميل آهي، جنهن جا هزارين نوڪر ڇاڪر آهن، اهويمان ۽ ديانت جو سرچشمو ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟ ان دؤر ۾ بيدل جهڙي صوفين، مارتن لوتھر (جرمني)، زونگ لي (Zwingli) (سوئٽزرلينڊ) ۽ ڪلون (calvin) (فرانس)، مذهبي، چالبازين خلاف آوار اڏريندي چيو هو ته:

”بندي ۽ خدا جي وچ ۾ ڪنهن به برهمڻ يا پوپ جو ڪو واسطو نه هئڻ گهرجي.“

خالق ۽ بندي جي ان تعمق دست بيدل سائين ۽ چيو ته:

ڳولا ڪرين جنهن جي، سوني تون سلطان
پيهي پس تون پاڻ ۾، پانهجي سونهن سڃاڻ
ناحق ٿيو نادان، ليئا وجهي لوڪ ۾.

مُلاڻيت هجي يا پڙڻيت، انهن انسانن جي بنيادي حقن جو استحصال ڪيو، پاڻ کي پاڻ سان وڙهايو، غلاميءَ جي، خلاقي فلسفي کي وڌ کان وڌ ڦهلايو، ڪمزورن ۽ محتاجن کي پنهجي ڪمزوريءَ ۽ غلاميءَ تي ناز ڪرڻ جي تبليغ ڪئي وئي ته جيئن، انهن مان ارادي جي قوت فنا ٿئي ۽ هو سدائين بيهيءَ ڏهن ۾ ڦٽل رهن. سڀني مذهبن کي قابيلي ٽولي پنهجي مرضيءَ جو رنگ ڏيندي، انهن جي تعميري پروگرام ۾ ڦيرڦار ڪئي، هن اهڙا اصول قائم ڪيا، جن تحت هو ڪمزورن کي پنهجو غلام بڻائيندا رهيا. هنن ڪمزورن ۽ هيش جي چوڌاري، مذهبي خوف ۽ وهڻ جا اهڙا چار اُٺي ڇڏيا، جن مان انهن جو نڪرڻ مشڪل هو، طبعاتي فرق کي مضبوط رکندي، هنن قدرتي

ميسر تي فقط مٿس ممعي جي ممرات ڄاڻو ۽ ممس تي
 پنهنجي حالت تي صبر ۽ فخر ڪرڻ جي تعليم ڪئي. قاضي
 فوس پنهنجي مرعيءَ کي قدرت جي رضا ڄاڻو. نتيجي ۾
 حذر نه قاضي ٿولي معاشي يا سياسي ميدان ۾ پنهنجي مفاد
 حاصل ڪرڻ چاهيا، هن مذهبي ادارن کي پنهنجي هٿيار طور
 استعمال ڪيو.

ملان ۽ مفتيءَ هر دؤر ۾ دينن عيوض دين جو سودر
 ڪيو آهي ۽ مظلوم عوام بدران جبر ڪندڙ رياستي ادارن جو
 ساٿ ڏنو آهي. ڪلهوڙن پنهنجي اقتدار کي بچائڻ ۽ ن کي
 مذهبي تقدس ڏيارڻ لاءِ ملان ۽ مفتيءَ سان ساز باز ڪئي ۽
 ڪنهن به ٻي مذهبي شخصيت کي ڀرڻ جو موقعو نه ڏنو. صوفي
 شاهه عنايت ۽ مخدوم عبدالرحمان کهڙائيءَ جي شهادت انهيءَ
 سازش جو حصو هئي. ٻڌائيءَ فرمايو آهي ته:

روزا نمازون، اي پسڻ چڱو ڪم

او ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسڻ پرينءَ جو.

انهيءَ فهم تائين رسڻ، هر ڪنهن جي نصيب ۾ ناهي.
 روزي، حج ۽ نماز جي پابنديءَ جي باوجود پنهنجي دؤر جو
 ناميدار عالم، حاجي فقير الله علوي به انهيءَ فهم تائين پهچي
 ڪو نه سگهيو ۽ هن صوفي شاهه عنايت جي شهادت تي تدم
 ڪهڻي خوشيءَ جو اظهار ڪيو هو.
 قرآن شريف ۾ آهي ته:

يا ايهاالذين آمنوا لايسخرن قوم من

قوم عسي ان يڪونواخير منهم

ترجمو: اي ايمان وارا! ڪلي نه ڪوئي ٿولو، ڪنهن ٻئي
 ٿولي مٿان شايد ته اهو بهتر هجي، ان کان.

قرآن شريف جي انهيءَ حڪم جي ابتڙ، مذهبي
 اڳواڻن جو بنيادي ڪم ئي اهو آهي ته پاڻ کي مٿاهون ۽ سڄو

سمجھي، ٻني ٽولي جون اوثايون بيان ڪري، ان تي بشوليون
 ڪجن، ماڻهن کي ٽولين ۾ ورهائڻ، هڪٻئي خلاف، نفرت جي
 باهه پڙڪائڻ ۽ مذهبي ادارن کان بيمار ڪرڻ جو مڪيد ڪرڻ،
 اڏپڙهيل، تنگ نظر مذهبي اڳواڻ جو غلط رويو آهي ”لڪر
 دينڪر ولي الدين“ کان لنوائيندي بنا سوچ ويچار جي هڪٻئي
 خلاف فترائن ۽ تهمتن جو سلسلو جاري آهي. هڪ ديور تي
 شيعه ڪافر ته ٻيءَ تي ”سي ڪافر“ لکيل آهي. اهو سڀ مذهبي
 ڪٽرپڻي ڪري آهي. تنهنڪري ئي ته سچل سرمست چيو هو
 ته:

نامين سني، نامين شيعا
 نامين، ڏوهه ثواب،
 بيدل سانين ۽ چيو ته:

شيعي سڀي کون پڇ پري
 رخ ريز واري راه ڪر،
 تنگ نظري، نمصب ۽ ڪٽرپڻي کان بچڻ جو فقط
 هڪ وسيلو آهي، ۽ اهو آهي عشق. پر عشق جي منزل هو
 گنه جي نصيب ۾ نه هوندي آهي. صوفين قاج ۽ اقتدار کان
 عشق جي دستار کي اهر سمجهيو، ڇو ته محبت سان ئي انسان
 هڪٻئي جي ويجهو اچن ٿا، نفرتون ۽ دوريون ختم ٿين ٿيون.
 عشق عطاءَ ڪيائون توکي
 بيدل ڪر شڪر انا وي.

يا

مذهب واري قيد کڻ بيادل
 عشق ڪندو آزاد،
 ۽ عشق جي اها منزل، ڪتابن ۾ ڦاٿل ۽ اکرن ۾
 اڙيل، ملي، پنڊت ۽ پادريءَ جي نصيب ۾ ناهي.
 جيئن سچل چيو:

ماڻھن دي شاه ڪتابان
عشق دي منزل اڪي اڪي.

نئين بيدل چيو:

اڪران دي وچ جو وي اڙيا
عشق دي چاڙهي مورو چڙهيا.

بيدل سائينءَ جي فڪر مان اها ڳالهه ظاهر آهي ته هو
هڪ سچو عاشق ۽ شاعر هو، جنهن جو ڌرم، شاه بيگ
رغون، نادر شاه ۽ اورنگزيب ڪن مختلف هو، هن جو ڌرم
ببت تصور آهوني هو جيڪو شاه عنايت شهيد، مخدوم بلال
شهيد ۽ سچل سرمست جو هو.

مذددي ڪتاب

- ۱- تاريخ انقلابات عالم (جلد پهرين) سيد ابوسميد بزمي،
ڪتاب منزل لاهور ۱۹۴۹ء.
- ۲- ديوان بيدل - سيد عبدالحسين موسوي، سنڌي ادبي بورڊ
حيدرآباد، ۱۹۶۱ء.
- ۳- صراط مستقيم - مولانا عبدالقيوم ناطق، طاهر سنز ڪراچي
۱۹۸۷ء.
- ۴- دنيا ڪي سؤ عظيم ڪتابين - ستار طاهر، ڪاروان ادب
مئٽن ۱۹۸۹ء.

سر گهاٽو جو مطالعو

ڪلاچي ڪن جي ٿهر تي رڇيل سرڪهٽو ۽ ڇ ن ڪري
 به توحه طلب آهي، جو پٽائي جي ڪلهوڪي ڪلاچي سٽي ۽
 سند جو جديد شهر ڪراچي ٿي پيو آهي، سنڌ جي ڪڍي جو
 هنڌ سنڌ جو ساء، وطن جو ويساهه مهراڻ جو مور ۽ شهر ۾
 شهرزور ڪراچي ملڪ جي سمورن هنڌن جي گهڻن ماڻهن ۽
 ڪشش ۽ پيٽ جي قوت رکي ٿو. هن ملڪ جي ڏورانهين علائقن
 يا سرحد پار جا ماڻهو پنهنجي پنهنجي ڪم پوري جي ڪم جي
 پوت کان پنهنجي ۽ پنهنجي ڪتب جي زندگي بچائي، خور ڪ
 ۽ خوشين جي شهر ڪراچي جي جهولي ۾ اچي اچن ٿا. حتي
 سنڌ به آهي، صنعتون به آهن صنعتن جو سمنڊ ۽ سمنڊ جو
 صنعتن سان گهرو تعلق آهي. اهي ٻئي شيون اسان جي ڪڍي
 خوراڪ ۽ خوبصورتي ۽ خوشين جي ضمانت آهن، پر جي
 سماج جي جوڙجڪ امن ۽ انصاف جي بنيادن تي ٻڌل آهي نه
 سمنڊ ۽ صنعتون نه رڳو شهر واسين لاءِ پر سموري ديس ۽
 جيت جهڙين فروحن ۽ راحتن جو سبب ٿين ٿيون، پر ماڻهو خود
 غرضي جي غلاظت سان پنهنجي ئي ڌرتي تي خوشبئون کي بسوڻ
 ۾، خوبصورتي کي بد صورتين ۾، خوشحالين کي بدحالين ۾،
 امن کي عذابن ۾ تبديل ڪري ٿو. پوءِ سڪ سلامت، امن ۽
 آشتي آسودگي ۽ آرام وارن وطنن ۾، شهرن ۾، ڳوٺن ۾
 پاڻن ۾ ان کٽ خواهشن جا مڃ، ٻني جو پورهيو هڙپ ڪرڻ
 وارا مڃ، ٻني جي سونهن ساڙڻ وارا مڃ، هيٺن کي هضم ڪرڻ
 وارا مڃ، ٻين جا وطن وستیون ڳوٺ ۽ شهر هڙپ ڪرڻ وارا
 مڃ، دهشت ڦهلائڻ وارا، مڃ ڌاڙا هڻڻ وارا مڃ پيدا ٿين ٿا.

حتي مڃ پيدا ٿيڻ لاءِ فطري طور مڃ سان مقاسي ڪرڻ وار
 مورڙن جهڙا مرد به پيدا ٿين ٿا. مڃ ظالم انسان جي علامت آهن.
 هڙا ظالم انسان پٺاڻي کان اڳ به پيدا ٿيا هئا. پٺاڻي جي دور
 ۾ پيدا ٿيا هئا ۽ شيخ اياز جي دور ۾ به پيدا ٿيا آهن. پر سان
 کي هت پٺاڻي جي دور کي سمجهڻو آهي. پٺاڻي جي دور جي
 رورارڙن کي چڻو ڪرڻو آهي. جنهن کي پٺاڻي مڃ جي علامت ۾،
 سرگهاتو ۾ پيش ڪري سورهياڻي ۽ سلامتي طاقت ۽ ترقي جو
 سينهو ڏنو آهي.

جيئن جهڳا پائين جهول ۾ ائين نه مرن مڃ
 سهر ڌار سنڌ جا، ڪي رانڻ رڱي رڃ
 هي چارون ۽ ڇچ، اڃان اوڙاه اڳاهون ٿيو
 سمند قومن لاءِ قدرت ۽ ڪائنات طرفان سڪن ۽
 سلامتين جون سوکڙيون آهن. صنعتون لوڪ لاءِ سائنس ۽ سماج
 طرفن آجاني ۽ آسودگي جاتحفا آهن بشرطيڪ اهي ٻئي خوشين
 جا خزانو هر قوم جي هر فرد جي فلاح و بهبود لاءِ وقف ٿيل
 هجن ۽ اهي ڪنهن هڪ طبقي، هڪ ٽولي، هڪ گروپ جي
 قبضي ۾ نه هجن، جنهنڪي علامتي طور ادب ۾ مڃ سڏجي ٿو.
 پٺاڻي جو اشارو به اهڙن عوام آزار مڃن ڏانهن آهي.
 اچو ته اول سرگهاتو کي پٺاڻي تي لکندڙ عالمن جي رايي
 جي روشني ۾ ڏسون. هونءَ ته پٺاڻي جي تمام گهڻن شارحن ۽
 محققن مرتبن ۽ مبصرن سرگهاتو تي خيال ظاهر ڪيا آهن.
 پٺاڻي جي سرگهاتو تي ڪريخشائي ۽ دين محمد وفائي به
 ڳالهايو آهي ته سائين جي ايه سيد ۽ ڊاڪٽر نبي بخش به گفتگو
 ڪئي آهي، پٺاڻي جي سرگهاتو تي علامه آءِ آءِ قاضي ۽ محمد
 ابراهيم جويي به راءِ ڏني آهي، ته محترم شيخ اياز ۽ رسول
 بخش پليجي به اظهار ڪيو آهي. مذ ڪوره عالمن اديبن جا سر
 گهاتو تي رايو پٺاڻي جي سوچ جي تعبير آهن، هنن مڃ جي علامت

— پٺاڻي-1 (تحقيقي حرنل) ————— ۲۷ —————

سگهرا سياڻا ۽ سورهي هئا، مڇي جو شڪار ڪري گذرڻ
ڪندا هئا. سندن ستون ڀاءُ نهايت نبل ڪمزور ۽ مندڙو هو، پر
سرت ۽ ساڃاه ۾ پائرن کان سرس هو، پٽائي مورڙي جي باقي
ڇهن پائرن جو تعارف هن ريت ڪرايو آهي.

گهنگهريا گهن جاڻ، موڙهي مت مهائين
ويا گڏ جي و ڀر ۾، پيا منهن مهراڻ .
اڳيان پويان ٿاڻ ، ويا ويچارن وسري .
اي پر گهاتوڙن جي، ائين جا لڏو لوڏ
ڪن ڪلاچي ڪوڏ، سڪ نه ستا ڪڏهين .

يا

اهڙي خاصي کير، ڪن ورائي جهيا
خاص کير جو مطلب هڪ مضبوط تير يا سنگت يا تنظيم
آهي. هو جهيني پائر مڇي مارڻ يا ڪنهن سان مهڏو اٽڪائڻ يا
مقابلو ڪرڻ ۾ هڪ مت، هڪ اتحاد، هڪ پارٽي هئا، ستن
پائرن جون پيشيون به هيون جن جو ذڪر پٽائي هن ريت ڪيو
آهي.

ڪله ڪلاچي ويا چنبون ڪڍي چڱير ،
پائرن پيرو نه ڪيو، اڏن ڪڍي اوڀر
ڪلاچي جي ڪن ۾ پيدا ٿيل مڇ سان مقابلو ڪندي
، ويٺي مهاڻي جا چهر پٽ قربان ٿي ويا. معذور مورڙي مڇ جي
مصيبت مهائن تان تارڻ ۽ پائرن جو بدلو وٺڻ خاطر رڻا بندي،
ڏاهپ ۽ اٽڪل ۽ بهادري سان ڪاٺي ۽ ڪاٺ ذريعي مڇ سان
مقابلو ڪري، مڇ کي ماريو ۽ پائرن جا لاش مڇ سوڌو ڪنار تي تي
آڻي مهائن جا منهن موڪايا، پٽائي اهڙو منظر هن ريت چٽيو آهي

گهريندي گهور پيا، اکهور گهوريائون
ميگر ماريائون، مهائن منهن سنرا-

ڪراچي ۾ مورڙي جو مقام مشهور آهي. ڊا ڪٽر نبي بخش بلوچ مورڙي جي اولاد بابت هن ريت ٻڌائي ٿو، ”مورڙي جو اولاد ڪراچي شمس جو ڳوٺ بابا پٽ پيٽن ۽ ابراهيم حيدري بستين ۾ رهي ٿو، جن مان ٽي پڙا ڪلاچي وارا، لاڙا ۽ بندري مورڙي پوٽا مشهور آهن. سرگهتو جي مختصر طور ڪهاڻي ۽ ڪردارن جي ذڪر کان پوءِ پٽائي جي دور جون سياسي ۽ سماجي حالتن جو ذڪر ڪرڻ تمام ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته ڪنهن به شاعر جي تخليق کي سمجهڻ ۾ شاعر جي دور جون سياسي ۽ سماجي حالتون وڏي مدد ڪن ٿيون، ڇو جو هر شاعر خاص ڪري لوڪ سڄڻ ۽ سٽيهه سگهي شاعر سنڌي يا اڻ سنڌي طرح پنهنجي دور جي هر صورتي ۽ بدصورتي هر چڱي ۽ لڳني، هر رهبري ۽ رهبري کان متاثر ٿيندو آهي ۽ ان کي طاهري يا ملائي طور شاعرانه محڪاري سان پيش ڪندو آهي.

مشهور دانشور اڪبر نادر محقق ۽ عالم رشيد پٽي پٽائي جي دور جون سياسي ۽ سماجي حالتون مختصر طور هن طرح بيان ڪيون آهن ”شاه جو دور انتهائي شورش وارو ۽ سياسي گهوٽالن جو دور هو. مغل شهنشاهيت پري ٿڌي پٽڙي ختم ٿيڻ کي رسي چڪي هئي. مقامي ڪجهڙا خاندان اسري اقتدار هٿ ڪرڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهيو هو. هو گهڻي پگي ڪاميابي ماڻي چڪو هو. هر طرف جنگيون ۽ گهرو لڙايون هيون، جن ملڪ جي معاشي حالت بدترڪن بدتر ڪري ڇڏي هئي، مٿان نادر شاه، احمد شاه ابدالي ۽ مدد خان جي ڦرين لٽ مار قتل و غارت سنڌي سماج کي نهوڙي ڇڏيو هو. ان اقتدار جي منتقليءَ واري عبوري دور ۾ سنڌي عوام مسلسل ڌارين حاڪمن جي يا ته جبر جو شڪار رهيو هو يا انهن جي استحصال کان آجي ٿيڻ لاءِ عملي طرح لڙائي ۽ ويڙهه جي عمل ۾

رڌل هيو. انهن حالتن ۾ واقعن جو شاه اڪين ڏٺو شاهد هو. ان دور جي سڀني واقعن ۾ اهر ۽ خاص واقعو، جنهن شاه کي گهڻو متاثر ۽ متحرڪ ڪيو ٿو ڏسجي، سو شاه عنايت جي شهادت آهي. اسر گهاتو رشيد پٽي جو مضمون سرگهاتو جو فڪري پس منظر صفحو ۱۵۰-۱۴۱

عالم جا رايو

مشهور اديب رشيد پٽي جو خيال آهي ته لطيف جهوڪ واري واقعي کان متاثر ۽ متحرڪ ٿي سرگهاتو چيو، ان جي پٺ پراڻي هن بيت سان به ٿئي ٿي، جهوڪ جي تاهي ۽ ويراني، د نري جي ختم ٿيڻ، شاه ۽ فقيرن جي شهادت بعد جو جهوڪ جو منظر يا حال هوندو، ان جو نقش هن بيت مان ملي ٿو.

نه ڪا پوءِ بازار ۾، نه ڪا چلر چٽ،

حتي ڏنڀرن جي، اڳي هني اڪٽ،

سي پڙ پسيو پٽ، ماڻهو وڃن موٽيا.

رشيد پٽي جي ان خيال سان منهنجو اختلاف هن بنياد تي آهي ته شاه عنايت جي شهادت، هر، هاري، اناج، ڪيت، لابارن وغيره سان وابسته آهي، جنهن تي پٽائي هيڏو سر سارنگ لکيو آهي، پٽائي کي ان جي ابتڙ مڃين ۽ مهائن جي علامت کڻڻ جو ڪهڙو ضرور هيو هو هر ۽ هاري ذريعي به شاه عنايت جي شهادت جو ذڪر ڪري سگهيو ٿي. سر سارنگ ۾ شاه عنايت جي ڳوٺ جهوڪ جو به حوالو آهي، مثال طور

سڄڻ سائون مينهن جنين، جهڻڪن پاسي جهوڪ،

ڏيندا پاه پٽن کي، منجهان مينهن موڪ،

لس پيارن لوڪ، آگر ڪيو اڪين سين

(سر سارنگ)

پڌني لفظ شهيد سرماني ۾ به حشمت آندو آهي.
 جا عمر تومل عيد، سا اسان سوء ورتي سومرا،
 ويٺي ويچارن وسري، خوشي ۽ خريده،
 سڪن ڪيا شهيد، مارو هي مير جا.
 (سرماني)

هن بيت ۾ شاه عنايت جي شهادت ڪن پوءِ ان جي
 پوئلڳن يا هاري تحريڪ جي حمايتن جي اها ذهني ڪيفيت
 آهي. اهو بيت گهڻو ڪري شاه عنايت سان ٺهڪي ٿو. باقي مڃ
 مڃي مڪڙيون ۽ سمند ته سڌو سنئون سمند تي مڃي ماريونڊڙن
 ۽ سامونڊي ڌاڙيلن يا سندن مڃي جي روزگار تي لت ڏيندڙن سان
 ٺهڪي ٿو. سامونڊي شهرن تي قبض ڪندڙن قاتلن ۽ قاتلن
 دانن سان لڳي ٿو. هي ڳالهه ته تاريخ ۾ به اچي ٿي ته ڏهين
 جي دور ۾ انگريز لشڪر ڪراچي بندر تي لٿو هو. انگريزن جي
 واپار خاطر سنڌ اچڻ جو ذڪر ته پٺاڻي جي دور ۾ به ملي ٿو
 ڇا هي حقيقت ناهي ته انگريزن کي سڄي دنيا ۾ سامونڊي ڌڙين
 به ڪوٺيو ويو آهي؟ ٿي سگهي ٿو پٺاڻي جي دور ۾ انگريز پڻ
 پرڏيهي ڌاڙيل يا ڪاهون ڪندڙ ڪلاچي بندر تي آيا هجن ۽
 مهاڻن کي ماريو لٿو ڦريو ڪٺيو ۽ تڱ ڪيو هجي ۽ پڌني متاثر
 ٿي اهو سر لکيو هجي، ڇاڪاڻ ته ڪنهن به اهو به اچي
 ٿو. پٺاڻي ڪلاچي بستي آيو هو. محمد سومار شيخ پنهجي
 ڪتاب لطيف سائين جا لاڙتان پيرا ۾ ڄاڻايو آهي ته ”شاه
 لطيف لاڙتان پيري ڪرڻ وقت مورڙي جي مقام ۽ ڪلاچي ۽
 تان پيرو ڪيو هو ۽ ان جو ڌيءَ جوان کي ساراھيو هو، جنهن
 معذور هوندي به پنهنجي پائرن جو وير مانگر مڃ ڪن ورتو
 هو. (صفحو ۲۷) ٿي سگهي ٿو پٺاڻي ان دور جا ڪي نه ڪي ظلم
 مهاڻن وٽان ٻڌي، انهن کي پراڻي قصي مورڙي مانگر مڃ جي
 علامت ۾ پيش ڪيا هجن، باقي هي علامت شاه عنايت جي قاتلن

۽ ھرين جي دشمن سان بلڪل نہ ٿي ٺھڪي.

گھڻو گھڻو ڪري مڇي ماريندڙ شڪاري ٿي چنبو آھي
حڪم تہ گھڻو لفظ جي معني گھات ۾ رھندڙ يعني شڪاري
آھي.

ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو سرگھاتو جو مجموعي مھوم
ھن ريت ٻڌائي ٿو ”ھن داستان ۾ انساني عزم ۽ بھادري جي
ھڪ عظيم علامت سمائل آھي. ھي داستان اسان کي ھڪ
پاھ انسان جي حوصلي بابت گھڻو ڪجھہ سيکاري ٿو (سرگھاتو
ڊاڪٽر صاحب جو مضمون صفحو ۸۰)

ڀٽني جو ھي انساني عزم ۽ بھادري جو پينامہ تہ
سنڌي عوام کي ھر دور ۾ رھنمائي ۽ توانائي ميسر ڪري ٿو.
پر ڊاڪٽر صاحب ھن سر بابت ڪنھن بہ تاريخي واقعي جو قيس
آرائي جي بنياد تي بہ ڪو اشارو نہ ڪيو آھي، پر اڃان بہ آخر
۾ سرگھاتو جي تشريح طور انکي انساني نفس جي علامت طور
محدود ڪيو آھي، ھو لکي ٿو تہ تشيل ڏسجي تہ ان ۾ انسان
جون خواهشون بہ اندر ۾ ويٺل ھڪ سانگر مڇ مسئل آھن.
(سرگھاتو، ۱۰۰ صفحو)

اسد جمال پلي سرگھاتو ڪتاب ۾ ڏنل پنھنجي مضمون
۾ چوي ٿو ”حاصل الحث سرگھاتو ۾ شاھ صاحب جنھن
’قتصادي بدديتھن مقامي ماڻھن ۽ ملاحن جي حالت زار جو
دھر ڪيو آھي. اھو اھيءَ حقيقت جو کليل ثبوت آھي تہ
ڪھڙي طرح تي (۲) سو سال اڳ سنڌ جي معاشي نظام کي
مسڪيني ۽ بيھڪي جي ريدکي ڏانھن ڏکي انھن مٿن
سامھي راج ۽ ڏنر ڪرڻ جا حوالا پيدا ٿيا ويا (صفحو ۲۵)

اسد حال ٻي محي مي ڌاري واپري جي استحصال
جو اشارو ڏنو آھي، جيڪي مقامي ماڻھن کي مڇي ستن اڳھن
تي وٺي ٻني ملڪ ۾ مھانگي وڪڻي گھڻو ڏنو ڪمائيندا ھئا،

مهاڻي هاري يا پورهيت جو استحصال هزائين سالن کان آهي ۽ اڃان هلي رهيو آهي. جنهن کي اسان هڪ دور جو واقعو نه ڏسڻ چئي سگهون، جنهن سان پٺاڻي مقابلي جي ڏس نه ڏنو آهي ته آخر ۾ ان کي مارڻ جو قصو به بيان ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته پورهيت جي استحصال جو خاتمو گهٽ ۾ گهٽ سنڌ ۾ ڪنهن دور ۾ نه ٿيو آهي. پر ڪن ظمن، ڪن طلعي واقعن جو ختمو تاريخ ۾ ڪيترا ڀيرا ٿيو آهي مثال طور ڪيبي پرڏيهي ۽ غاصب سنڌ ۾ آياڻ لٽ ڪري هليا ويا. نادر شاه، احمد شاه ابدالي ۽ مدد خان آياڻ لٽ ڪيائون مقابلا ٿيا بغاوتون ٿيون ۽ هو هٿ ويا. ڪنهن هڪ واقعي سان مقابلي ۽ ان تي سوڀ پئڻ جو اشارو پٺاڻي جي هن بيت مان ملي ٿو.

گهريندي گهرييا، اگهور گهريائون،

ميگر ماريئون، ملاس منهن سٺا.

ساڳئي ڪتاب ۾ ٻيو فير نيم تقويٰ پنهنجي مصور ۾ ٿلهي ليکي سرگهاتو جو هي پيغام ڪڍيو آهي ته هن سر ۾ شاه سائين اها نصيحت ڪئي آهي ته پنهنجي طاقت تي ڪڏهن نه غرور ۽ گهمند نه ڪجي. بلڪل عقل جهڙي قيمتي نعمت استعمال ڪجي، ورنه وڏي ۾ وڏي شڪست جو شڪار ٿي سگهجي ٿو. (صفحو ۲۸) ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته مورڙي وڏي ذهانت سان، رڱا بندي ڪري مڇ کي ماريو پر نيم تقويٰ صاحب کلي دل سان اهو اظهار نه ڪيو آهي ته مورڙو انفرادي نه، پر اجتماعي طور به ڪتب اچي سگهي ٿو. هڪ قوم، هڪ تنظيم، هڪ پارٽي پنهنجي گڏيل ڏاهپ ۽ ڌانءُ سان، وڏي سوچ ويچار سان، وڏي رڱا بندي سان، پنهنجي سامهون آيل رڪاوٽ يا دشمن سان مقابلو ڪري ان تي سوڀ حاصل ڪري سگهي ٿي.

الحاج رحيم بخش قمر، سرگهاتو ۾ ڪتب آيل علامت

مڃ کي هردور جي ظلم جي علامت سمجهي ٿو. ”سرگهاتو مان روشن ٿيو ته وقت جي مانگر مڃ سان مڙس تي مقابلو ڪرڻ گهرجي.“ سرگهاتو ڪتاب صفحو ۱۴۷ شايد ۱۹۸۶ع ۾ پڙهيل هن مقالي ۾ رحيم بخش قمر صاحب ان دور جي ظلم کي مڃ قرار ڏنو آهي.

جواهر بروهي ساڳي ڪتاب ۾ هن سر جي سنيهي جو نت هي ٻڌايو آهي ”هن سر ۾ ڪنهن به ڪم ڪن اڳ چڱي طرح سوچڻ ۽ ٽائيم ٽائي جي رٿ رکن لاءِ درس مليل آهي. ڪوبه ڪم هوڙهائي يا ڪمپلو ڪيو ته ان ۾ بچاءِ فائدي جي رڳو نقصان پلڻ پوندو (صفحہ ۵۲) هن صاحب مضمون سرجي علامتن کي واضح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر سندس وقت جي چونڊ ڪرڻ واري تعبير ڌيان حوڪي آهي.

مشهور شاعر نقاد محقق تنوير عباسي جو هن سر بابت رايو آهي ته ”بري تي بچ“ سرگهاتو جو روح آهي. اهو جملو ازلي ۽ ابدي جدوجهد آهي. برائي خلاف جدوجهد پوءِ برائي خلاف چڱائي، پلي ڪمزور هجي، نبل هجي، معذور هجي پر بري تي بچ ڪرڻي آهي. سرگهاتو جي ڪهاڻي جو ٻيو پهلو ئي آهي عملي جدوجهد جو. جتي گهڻ ڄاڻ يعني علامه منهنجي پون ٿا. اتي هڪ جڏو نبل ۽ ڪمزور بازي کڻي ٿو وڃي. چو ته هو رڳو ڄاڻ ”عمر“ يا سوچ ۽ فڪر تي نه ٿو ڀڙهي، پر ان سان گڏ عمل پڻ ڪري ٿو، جدوجهد ٿو ڪري (سرگهاتو ڪتاب صفحو ۱۲۶)

تنوير صاحب هرڏاڍ ۽ ڏمرواري دور سان لهڪندڙ علامت جي سمجهاڻي تي زور ڏنو آهي، انکي اهم سمجهيو ۽ قرار ڏنو آهي، هي تشريح پٿاني جي فلسفي جو نت ته آهي، پر دنيا جي سامونڊي شهرن تي ڌارين جي اڻ کٽ آبادڪاري، حملہ آوري، قبضہ ڪيري، ڌاڙا ۽ دهشت گوئي، مقامي مهاڻن، عام ماڻهن ۽ پورهيتن لاءِ، وقت جا ڪهڙا مڃ پيدا ڪري ٿي، انهنکي

وانگو ڪنهن به ضروري آهي جيتوڻيڪ پٺاڻي جي پٺي ۾ .
شمل آهي

هڪ ڪنهن به نه رڳو اسان وٽ پر دنيا جي ڪنهن به ڪنهن به
سمورن سامونڊي شهرن جي عوام ۽ سمورن سامونڊي شهرن ۾ .
گوس جي عوام جي روزمره جي رهڻي ڪهڻي ۾
پورهڻي جي استحصال ۾ وڏو فرق آهي. پٺاڻي جو دنيا جي
سڌ گهڻي پنهنجي اکين سان ڏسي محسوس ڪيو هو، ان جو
ثبوت سوسائٽي ۽ سرگهاتو ۾ ڏسي سگهجي ٿو، ڇاڪاڻ ته
پهڻي سر جي علامتن ۽ اشارن ۽ اهڃاڻن ۾ وڏو فرق آهي
هڪ پاسي زميني پورهيت آهي، ٻي پاسي پاڻي جو پورهيت
آهي. هڪ پاسي روڊڪار جو وسيلو مڇي مارڻ آهي ۽ ٻيو روڊڪار
وزر ڇاڙ مڪڙيون ۽ ڪنڊيون آهن. ٻي پاسي روڊڪار جو
وسيلو کيت ڪيڙڻ آهي ۽ پيداوار ڇا اورو هر ڏاند ۽ ڏاڏو آهي
هڙي طرح پورهيت جو پورهيو هڙپ ۽ هضر ڪندڙن، زمين ۽
سمنڊن تي قبضو ڪندڙن، کيت جي ڳوٺن ۽ سمنڊ جي شهرن تي
حمله ۽ قبضو ڪندڙن جون شڪايتون ۽ صورتحال ۽ صر ڪرڻ
جا طور طريقا به مختلف آهن.

ان ڪري سرگهاتو کي سامونڊي شهرن سان رستو
رڍڪي جي سمورن پاسن جي حوالن سان ڇڏڻ ۽ سمجهڻ
گهرجي، ان جي علامتن کي به ان پس منظر ۾ ڏسڻ گهرجي
سڌ جي سرحدن ۾ جيترو به سڌ اچي ٿو، ان جي حدن تي
صدين کان ماڻهو رهندا اچن، سمنڊ ۾ صدين کان سياري ۽
سامونڊي ڏاڙين ۽ حملن اور به سفر ڪندا رهڻ ٿا، مقامي ماڻهو
سمنڊ جي وسيلن مان روزگار حاصل ڪندا رهڻ ٿا. سمنڊ جي
سهوليت ڪري وسيلن جي واڌ به ٿيندي رهي ٿي. پورهيت جي
واڌو حصي تي سمنڊي حدن ۾ داخل ٿيڻ ۽ پرڏيهي ڀرمارن ۾
دوستيون ۽ ياريون به ٿيڻ ٿيون ۽ لوڪ ان استحصال ۽ انڌير

حلاف ٿي ڪڙو ٿئي ٿو. مقبلا ٿين ٿا، هار ۽ حيث جا فيصلا ٿين ٿا. ن سرحي پويان ڪهڙو تاريخي واقعو نڪتل آهي،؟ محققن کي اهو ڳولڻ ڪهرجي. ڇاڪاڻ ته پٽاڻي پراڻا قصا ته علامتي طور ڪٿي آهن. پٽاڻي جو مقصد اهي ڪهاڻيون نظر ۾ ٻڌائڻ نه هيو، انجو ثبوت اهو آهي ته پٽاڻي ڪابه پراڻي ڪهاڻي پنهنجي شاعري ۾ پيرائڻي نه ٻڌائي آهي. مثال طور سومارني ۾ پٽاڻي مرندي جي ڪوھ تان ڪڇڻ کان وٺي ڪوٽ ۾ بند ڪرڻ ۽ آخر ۾ زرد ڪرڻ تئين لفظ به لفظ تفصيلي آکاڻي نه ٻڌائي آهي. پٽاڻي ته علامت ۾ پنهنجي دور کي، پنهنجي دور جي اهم واقعن، حادثن، الامين ۽ ظلمن ۽ حقيقتن کي بيان ڪري، گڏوگڏ انهن کان چوڻڪاري جون سوچون به ڏنيون آهن. اهڙي طرح سرگهتو ۾ به پٽاڻي سمنڊ ۽ سمنڊ سان وابسته خزاني، رورگار ۽ شهرت ڳوٺ جي حوالي سان پيدا ٿيل ڪنهن واقعي کي علامتي رنگ ۾ ڳيو ٿو ڏسجي. ان واقعي جو هيروان علائقي جو مقامي عوام آهي ۽ ولين سمنڊ سان واسطو رکندڙ شين، شهرن ۽ وستين ۽ واھڻ تي ناجائز قبضه گير يا سامونڊي رهڙن يا ڏورانهين مسڪن تي قبضي جي خيال کان سروي ڪندڙ فوجي هئو آهي، جيڪو اچي ڪلاچي بستي تي لهي ٿو ۽ ماڻهن پاران شڪار ٿيندڙ ڍير مڇي جا ڏسي، انهن جي ڦرلٽ ڪئي هجي يا انهن کان غب ٽٽڪر وصول ڪئي هجي يا ڪنهن ٻي طرح انهن کي تنگ ڪيو هجي، بيزار ڪيو هجي ۽ پوءِ عذاب سهي سهي، انهن مقامي ماڻهن يا مهاڻن مان ڪن نوجوانن حلد باري ڪري انهن سان مهڏو اٽڪيو هجي ۽ شهيد ٿي ويا هجن، پر پوءِ انهن غاصبن سان مقامي ماڻهو هڪ مسلم ۽ متحد تنظيم دريبي هڪ رڱبندي ۽ غور فڪر سان ۽ طاقت گڏ ڪري وڙهيا هجن ۽ سوڀ ماڻي هجي ۽ اهڙي طرح هڪ واقعي جنم ورتو هجي، جهڙو پٽاڻي کان اڳ مورڙي ۽ مانگر مڇ جي ڪهاڻي ۾ موجود هو. پٽاڻي ان

پراڻي ڪهاڻي ۾ پهنجي دور جي نئين ڪهاڻي تمثيلي طور
قسمند ڪئي هجي.

حوالا ۽ مددي ڪتاب

- (۱) سرگهاتو ڪتاب ”مرتب حميد سنڌي پٽ شاه ثقافتي مرڪز
- (۲) لطيف سائين جالاڙ تان پيرا- محمد سومر شيخ
- (۲) مورڙو ۽ مانگر مچ - ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ
- (۴) شاه جو رسالو - ڪلياڻ آڏواڻي
- (۵) شاه جو رسالو - علامه آء آء قاضي
- (۶) شاه لطيف جي شاعري - تنوير عباسي
- (۷) شاه سچل سامي - محمد ابراهيم جويو.
- (۸) شاه لطيف جي شاعري ۾ علامت نگري- ڊاڪٽر غلام نبي
سڌايو
- (۹) انڌا اونڌا ويڇ- رسول بخش پليجو
- (۱۰) پيغام لطيف- جي - ايه - سيد
- (۱۱) شاه جي رسالي جو مطالعو- دين محمد وفائي
- (۱۲) شاه جو رسالو - گربخشاڻي

سچل جو پهريون سيرت نڪار

فقير قادر بخش بيدل

ميان عبدالوهاب سچل سرمست (۱۷۲۹-۱۸۲۷ء) جو نالو سنڌ جي صوفيانہ ادب ۾ هڪ اهم شخصيت جي حيثيت سان ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو. سچل سرمست تصوف جي هم اوست واري نظريي سان تعلق رکندڙ حساس نڪتن کي بلڪل بي ڊپائيءَ سان پنهنجي ڪلام ۾ نروار نموني سن بيان ڪيو آهي. انهيءَ بي باڪيءَ واري اظهار سبب ”سرمست“ واري صفت سندس نالي جو جز بڻجي وئي آهي.

سچل سرمست جي ڪلام، پنهنجي عهد جي مڙني ۽ اهل دل شاعرن تي پنهنجو پريور اثر ڇڏيو آهي. سچل سرمست جي انهيءَ زور دار اثر کان فقير قادر بخش ”بيدل“ به آزاد رهي نه سگهيو، بيدل جي شاعريءَ تي، سچل سرمست جي فڪر جي چاپ نمايان نظر اچي ٿي.

بيدل فقير (۱۸۱۴-۱۸۷۲ء) جي حياتيءَ جو احوال پڙهندي خبر پوي ٿي ته بيدل فقير سيوهڻ، پير جوڳو، پريالوءَ، پت شاهه، جهوڪ، نوشهري، تجل ۽ درازن جي درگاهن جي حاضري ڀري آيو هو ۽ اتان جي سجاده نشين سان خوب روح رچنديون ڪيون هيائين. بيدل جو خود سچل سان مڪن ميلو به ٿيو هيو يا نه ان جي باري ۾ ڪا ڪليل شاهدي ڪانه ٿي ملي. باقي اها تصديق ٿيل حقيقت آهي ته بيدل فقير درازن ۾ ڪجهه وقت ترسيو به هيو ۽ سچل سائينءَ جي خاص ڀالڪن: نانڪ يوسف، گهراڻ فقير ۽ محمد صلاح سان اڪثر ملاقاتيون به ٿينديون رهنديون هيس. دونهن واري محمد صلاح

لاڻ ته مرحوم عبدالحميد شاه موسوي ايتري تائين به لکيو آهي ته، گهڻو ڪري سندن روراني روح رهاڻ ٿيندي هئي. فقير قادر بخش بيدل چڙو عاشق محاذ شاعر نه هو، بلڪه گهڻي مطالعي ۽ وسيع مشاهدي وارو، پنهنجي عهد جو هڪ بي بدل عالم به هيو. سندس تصنيفن جو تعداد ٽيويهه تائين چيو وڃي ٿو. انهن تصنيفن جي دالن سان گڏ جيڪو مختصر تعارف ڏنو ويو آهي تنهنڪي ڏسندي معلوم ٿئي ٿو ته، بيدل فقير جتي قرآن، حديث، تصوف ۽ طب جو سٺو ڄاڻو هو، اتي عربي، ايراني، هندوستاني ۽ سنڌي عرفانه ڪلام جو به ڄڻ ته حافظ هيو.

بيدل بلاشڪ هڪ پڙهيل ڪڙهيل عارف شخص هيو. پنهنجي علمي ڄاڻ ۽ محبت جي مٿان سان لبريز شخصيت سبب بيدل پنهنجي وقت جو هڪ مقبول ۽ محترم شاعر ٿي گذريو آهي.

ديوان بيدل جي ٽين ڇاپي ۾ سچل سائينءَ جي وصال متعلق ٽن مختلف هنڌن تي بيدل جو ڪلام ملي ٿو. سڀ کان پهرئين صفحي ۱۲۷ تي ”روپ جهنگلو“ ۾ هڪ، هيءَ سنڌي ڪافي درج آهي:

عشق جو يارو درازن ۾ عجب اسرار هو
مست سالڪ هن سچو، عارف اتي اظهار هو

۱- برهه جي برسات جو تنهن وير تي رسڪار هو
ظاهر و باطن تنهن وٽ، درد جو ڌڌڪار هو

۲- وجد وحدت جو سدا، خاصو تنهن ڄمار هو
مرد سو منصور وانگر، عشق جو اوتار هو
۳- منجهه سخن تنهن جي، الوهيت سندو آثار هو
جنگ جذبي حوش، مستيءَ ۾ مثل عطار هو

۴- پنهنجي راني پرين + نوي ورهيه نروار هو
وصل جي پوء موج ماڻي + ذوق جو ذخار هو

۵- طور پارنهن سو پڻيتاليهه ۾ طيار هو
چوڏهين رمضان جي هادي پون هسوار هو

۶- قريدار جي ڪٽڪ ۾ مرد منصبدار هو
در تنهن داتا جي "بیدل" پرت جو پينار هو.

ساڳي ئي ڪتاب جي صفحي ۲۷۵ تي فارسيءَ ۾ غزل نه
هڪ نظم "تريخها" جي عنوان سان ڏنل آهي. جنهن ۾ جناب
خدم النبي صلي الله عليه وآله وسلم جن جي رحلت کان وٺي
سچل سائينءَ جي وصال تائين ڪل ۲۶ اهر شخصيتن جي
تاريخ وفات لاءِ ڪل ۲۷ اشعار ڇپيل آهن. انهن تاريخ رحلت
وارن شعرن مان سچل سائينءَ لاءِ هڪ شعر ۾ هي الفظ آهن:

سالڪ مستان سچو چون ڪه پيوسته بحق

عاشق سرمست هو، بنوشته شد تاريخ آن. سن (۱۲۴۲هـ).

ذڪر ڪيل ڪتاب جي صفحي ۲۸۶ تي فارسيءَ ۾ ئي جيڪ
قطعه تاريخ ڏنل آهي اها هن ريت آهي:

چو سالڪ سچو زين طلسم مجاز
سوي آسمان رفت چون شاهباز
زهي صاحب وجد منصور وقت
ڪريي مثل بوده بسوز و گداز
به هنگام سر جوشيءِ حالتش
نگاهش به هر سوي طالب نواز
به نيم التفات ڪزو يافتند
بيڪ لحظه ملي گشت راه دراز

زهر دور جهان دست شست آن کسي
که شد محرم راز آن عشقباز

چو شد جان او عازم وصل اصل
شنید ارجمي با هزار عز و ناز

دلبر جست سالي وصالش زجان
بگفتا: که دريائي زخار راز.

۱۲۴۲ هـ

بیدل فقير سچل سائين جي سيرت جا جيڪي
نقش چٽيا آهن تن روشن نقشن جي روشنيءَ ۾ بیدل فقير
جي هن سيرت نگاريءَ متعلق مان به ڳالهيون ضرور چوندس.
هڪ هيءَ ته بیدل جي هيءَ سيرت نگاري سچ پچ ته
سچل سائينءَ تي پهرين پريور سيرت نگاري آهي. هن کان اڳ
سنڌ جي ادبي تاريخ ۾ ٻئي ڪنهن به عالم يا شاعر طرفان سچل
سائينءَ جي ايترو زُخن کي نروار ڪندڙ سيرت نگاري نظر مان
نٿي گذري. انهيءَ لحاظ کان بیدل فقير، سچل سائينءَ جو
پهريون سيرت نگار ثابت ٿئي ٿو.

هن سيرت نگاريءَ متعلق جيڪا ٻي ڳالهه مونکي چٽي
نظر اچي ٿي، اها هيءَ آهي ته بیدل فقير جي طرفان سچل
سائينءَ جي سيرت نگاريءَ وقت جيڪي الفاظ ڪتب آندل آهن،
اهي سچل سان عقيدت جي اظهار کان وڌيڪ، سچل سرمست
جي مطالعي جي آڌار تي چيل، حقيقت جي جوت سان ٻهڪندڙ
الفاظ آهن. ڇو جو بیدل فقير، سچل سرمست لاءِ جيڪي به
الفاظ استعمال ڪيا آهن، تن جي سند خود سچل جي ڪلام
جي سرسري مطالعي مان به ملي وڃي ٿي.

هت اسين مثال خاطر بیدل فقير طرفان سچل سائينءَ

لاء ڪتب آندل القاب مان ، چند العاظ خود سچل سرمست جي
ڪلام مان سند طور پيش ڪريون ٿا :

بیدل فقیر جي ڪافي جو ٿله آهي:

عشق جو یارو درازن ۾ عجب اسرار هو

مست سالڪ من سچو عارف اتي اطهار هو.

لف- سچل جي ڪلام ۾ درازن ۾ عجب اسرار جي سند:

سنڌي: ۱- سچو صحيح ڪرين هي ، هو عشق جو اسرار. (ع/۲۱۸)

۲- اصل آهيان اسرار ، ظاهر ڳالهه زبانون ناهي. (ع/۸۷)

سرائڪي: ۱- وچ وصال فراق ڳڏوسي ، اهو سچو ڪها اسرار. (ع/۱۸۸)

۲. ڪريان اسرارمئين ظاهر ، هني حيرت ۾ حيراني. (ع/۱۵۲)

اردو باري برهه کا بارهه ، سر عاشقان سينگار هه

سچل ڪه سرخمار هه - بهي عشق کا اسرار هه . (ع/۲۰۵)

۲ عجب هه بات باطن ڪي ، بگوش-، دل ڪي تم سنڪر

يقين ڪي اٺو ميدان ۾ ، اصل اسرار تم هوگا. (ع/۱۰۲)

فارسي:

۱- دل امروز چشمان را که پر خمار مي بينم

زمخوري عجائب ها عجب اسرار مي بينم (آشڪار/۱۱۲)

۲- گريگوني مي شور واقف از اسرار راز

پس توکن با صدق دل روني بسو شهر دراز (آشڪار/۱۵۲)

ب: سچل سائين ۲ جي ڪلام ۾ مست ، سالڪ ۽ عارف جي سند.

سچل پاڻ ڪي تمام گهڻن هنڌن تي مست سڏيو آهي ، هت صرف

چئن مثالن تي اڪثفا ڪجي ٿي.

سنڌي:

- ۱- ڪيڙو مست پرين جي ناز مونکي
وسريو روزو نه آ ياد نماز مونکي (ن/۲۶۴)
۲- ڪورنگ ڪوني پي رنگ چوي، ڪومتومت ملنگ چوي (ع/۷۶)
سرائڪي:

- ۱- مين مستاني ڏيک ڪي ٿي هان، چشان دي چمڪار (ع/۶۶)
۲- مست اهي ميخاني اندر منگ وڌي سي مستي
۲ جنهن دل پيتا عشق داجم، سادل مستومت مدام (ع/۲۵)
اردو:

وہ ناز غمري ڪالٽڪ چڙهيا وو دلبر سرميري
جادو لگا پر دل ميري جادوگري متن ڪيا. (ع/۶۵)

فارسي:

- ۱- من مست شرايم شرايم شرايم
سلطان جهانيم بنظر خلق خرايم (اشڪار/۲۶)
۲- اين طعنہ مزین زاهد من مست الستم
من غير خدانيم واللہ کہ من آنم (اشڪار/۲۲)
سچل سائين وٽ سالڪ لفظ جو استعمال:
۱- آءُ ادا سالڪ صحيح ڪرتون طلسمات ڪي (ع/۱۲۱)
۲- ڳالهه سچل جي سالڪ سجن، لوڪ ليکي پيو چاهي (ع/۲۴۱)
۳- سالڪ راهه سچائين، پاڻ نظر ۾ آئين. (ع/۳۵۵)
۴- صاف ٿي نڪريا سچو، سي صاف سالڪ جي هوا (ع/۷۱)
لفظ عارف به سچل جي ڪلام ۾ اڪثر هنڌن تي ملي وڃي ٿو
جهڙوڪ:

- ۱- ڪير هيڙس ڪير ٿي آيس نرالي نام ۾
اصل کنون عارف اهو آندو جڏهن انجام ۾ (ع/۷۲)
۲- عارف وعاشق بود اين هر دو القاب ست او
صد هزاران جام مي توحيد ازساقی چشيد. (اشڪار/۱۰)

۲- جسم و جان و دل هانست توکجاني توکجا

اين سخن ار عارفاس توکجاني توکجا (آشکار/۵۲)

ح- بيدل فقير سچل کي "منصور وانگر" ۽ "منصور - وقت"
سڏيو آهي سچل جي ڪلام جي مطالعي وقت جيڪا حقيقت
عين ٿئي ٿي اها هي آهي ته، سچل سرمست پنهنجي پيش رو
صوفي بزرگن مان سڀ کان گهڻو ذڪر منصور جو ڪيو آهي ۽
ان سان گڏوگڏ خود پاڻ کي به منصور سڏيو اٿانين - مثلاً:

۱- مڙس ٿي منصور چنو، نه ته ڪيم - چنو منصور آءُ (ع/۱۲۲)

۲- ڪڏهن عيسيٰ ڪڏهن موسيٰ فرعون ٿي حڪم هلايو ٿي

ڪڏهن منصور، ڪڏهن شمس الحق اهي سر تي سر سهايو ٿي (ع/۱۸۲)

۲- ملان تي منصور ٻي توهين

ايڏون اوڏون هڪ توهين

ڪل منظور ڪٿوني (ع/۱۲۶)

مي زهر نعريءَ انا الحق آشکار

اندرين آخر زمان منصور وار (آشکار/۱۴۶)

د- ساڳي طرح سچل وٽ عطار لاءِ بيحد عزت ۽ احترام آهي
ديوان آشکار ۾ منصور کان پوءِ اگر ڪنهن صوفي بزرگ جو
وڌ ۾ وڌ نالو ڪيل آهي ته اهو عطار آهي. پنهنجي هڪ فارسي
شعر ۾ ته ايتري تائين به چيو اٿانين ته:
"عطار نه بود خدا بود خدا بود."

اي دلا خوشبو زده عطار در جانم رسيد

آن زبان يکبارگي از کفرودين مارا کشيد. (آشکار/۱۹۰)

ه- بيدل فقير، سچل سائينءَ کي سرمست به سڏيو آهي. غلام

بيدل جي "عاشق سرمست هو" واري وصال جي تاريخ بعد ئي
سچل سان گڏ سرمست جو لفظ به چوڻ نه لاءِ ويو.
خود سچل به پاڻ کي ڪيترائي دفعا سرمست سڏي ٿو.

۱- گرمست ڪوئي سرمست چوي. ڪوراهه تي دس درست چوي
ڪو عاشق روز الست چوي، اُهو جوئي آهيان سوني آهيان (ع/۱۶۱)

۲- مستان تون سرمست جو ڪيتوئي، سچو ڪوڙ بيجاڙ (ع/۱۲۹)

۳- مستيم شدم زياده سرمست
دل ماکه زڪفرودين برگشت (آشڪار/۷۱)

۴- ميدهر آتش به مجيد وديدها
گشته ام سرمست حالا چون ڪنم (آشڪار/۲۰)

۵- سرمست شدي تو آشڪارا
پس خواجه بباش ني غلامي. (آشڪار/۱۴۷)

و- مٿين چند مثالن کان سواءِ، هيٺ چند سٽون سچل
جي ڪلام مان چونڊي رکجن ٿيون، انهن سٽن پڙهندي به واضح
ٿئي ٿو ته بيدل فقير، ميان عبدالوهاب سچل سرمست جي سيرت
نڪريءَ کان اڳ سچل جي ڪلام جو دلجمعيءَ سان مطالعو ڪيو
هو. بيدل جو اڳي پيش ڪيل ڪلام ڏسو ۽ هي سٽون ڏسو:

۱- سدا آهي سچو ڪي پيشر برهه بهار (ع/۳۰۸)

۲- بحر برهه دا تارو تارو، موجاں موج پني باهار (ع/۱۲۲)

۳- وسي تنهنجي وره جو بادل هت بسيار (ع/۳۷۷)

- ۴- سچو سرتيا وچ ظاهر دريا،
 دل ڪيتا ڏٺڪار. (ع/۱۲۲)
- ۵- ٻڌيسون اهيءَ ڳالهه جو حوسي اهي حمار (ع/۱۹)
- ۶- ڀوت شي برهي دا، وت شاهين يا شاهار (ع/۱۲۸۵)
- ۷- من آن شهباز از دست شاهانه
 ڪم پروازي نمودن از زمانه (آشڪار/۱۰۷)
- ۸- سور گذار سبق اسن نون سچو ڀر سڪي هي (ع/۱۲۵۸)
- ۹- حرف لئه تي معني هو، ظاهر هوتي باطن هو (ع/۲۶۴)
- ۱۰- خويش رامحو ڪن ظاهر و باطن آن خدا
 درعين ودر نهانست توکجاني توکجا. (آشڪار/۵۲)
- ۱۱- سانون مليا محرم يار، ري لا الالميد، پلانپ. (ع/۲۷۵)
- ۱۲- وک ڪيون ٿو وهي دل اندر درياهه. (ع/۲۱۷)
- ۱۳- انهن بحر وچ مٿين وچ پٺيان
 جنهن دنهن ڪوني ڪنار. (ع/۱۲۲)
- ۱۴- کل شي يرجع الي اصل اسر راجع شوء پس. (آشڪار/۱۲۴)

نشانيون

ع = علي قتي بيگ وارو رسالو
 ن = نعتو فقير وارو رسالو
 آشڪار- ديوان آشڪار مرنف قاضي علي اشڪر

ٻيليو گرافي

- ۱- انصاري، گل محمد: ”ڪلام بيدل“. حصہ اول، روهڙي، ۱۹۸۹ع.
- ۲- درازي، علي اڪبر: ”ديوان آشڪار“. حصہ اول، حصہ دوم، محڪم ارقاف سنڌ، حيدرآباد، ۱۹۸۱ع ۽ ۱۹۸۲ع.
- ۳- علي قلي بيگ: ”رسالو سچل سائين جو“. جلد اول، هري سنگھ سنس، سکر، ۱۹۰۲ع.
- ۴- موسوي، سيد عبدالحسين شاه: ”ديوان بيدل“ سڌي ادبي بورڊ ڄامشورو- ٽيون ڇاپو- ۱۹۹۱ع.
- ۵- نماڻو فقير: ”سچل جو ڪلام“، بڙڙدا - ۱۹۵۲ع.

سنڌيءَ ۾ ٻارن لاءِ شاعري

”عمر چوڻي آهي ته: ”ٻار آڻيندي جو ابو آهي.“ ۽ ان کان به اڳتي ٽنگورچيو آهي: ”هر نئون ڄاول ٻار پڻ سان اهو پيغمبر آڻي ٿو ته، خدا اڃا انسان مان مايوس ناهي ٿيو.“ ٻين لفظن ۾ ٻار نه رڳو خوشحال آڻيندي جي سڃاڻپ آهي، پر هو انسان ۽ ڪائنات جي بقا جي علامت پڻ آهي. هاڻي جي انسان پنهنجو پڻ کي ۽ پنهنجي چوڌاري ڦهليل رنگن ۽ روڻن کي سلامت رکڻ جو خواهشمند آهي ته کيس ”ٻار“ جي سڃاڻپ سلامتيءَ لاءِ هر قسم جا جتن ڪرڻ پوندا. ٻار جيئن ته اسانجو آڻيندو آهي، ان لاءِ سندس جيون جي جهول ۾ اسان جيڪي وجهنداسي، اڳتي هلي، هونئو اسانکي موٽي ملندو، پوءِ اهي گل هجن يا ڪڇڙا، مُرڪ هجي يا لڙڪ، ساوڪ هجي يا سوڪهڙو.

دنيا جي هر معاشري ۾ ٻارن جي جسماني پرورش سان گڏ، سندن ذهني تربيت جو به خاص خيال رکيو ويندو آهي. ٻارن جي حوالي سان سندن ذهني اوسر ۽ تربيت کي نظر ۾ رکندي، هر ٻوليءَ جي ادب ۾، ٻارن جي ادب جي تخليق ڏي خاص ڌيان ڏنو وڃي ٿو ۽ ان جي واڌاري ۽ سڌاري ۾ ڪوششون ورتيون وڃن ٿيون. ”ڇاڪاڻ ته ٻار ايندڙ دنيا ۾ رهندو آهي ۽ ائين ئي دنيا خوبصورت دنيا هئڻ گهرجي. هڙو نبي قسم جو انسان پيدا ڪرڻ لاءِ، صحيح، نموني جي ساهت ۽ وندر جي ضرورت آهي. ٻاراڻو ساهت پل ته سڌو سودو هجي، پر ان جو مقدمه ٻئي هرادب ڏان مٿي آهي، جو ته صحيح اسان پيدا ڪرڻ جي ڏس ۾ اهو ادب هڪ بنيادي پٿر آهي.“ (۱)

سنڌيءَ ۾ ٻاراڻي ادب جي شروعات، انگريزن جي دؤر

ڪن ٿي. ان سلسلي ۾ پهريون ڪتاب ننڍيرام ميرچنداڻيءَ جو
 ٻارن لاءِ لکيل درسي ڪتاب ”سامو“ هيو، جيڪو ۱۸۵۲ء ۾
 ڇپيو. جيتوڻيڪ هيءُ هڪ درسي ڪتاب هيو، پر تڏهن به
 ٻاراڻي ادب ۾ سندس حيثيت پڙهه جي پٿر واري آهي. ۱۸۵۲ء
 ۾ سربرٽل فرينر جي ڪمشنريءَ واري دؤر ۾ حُدهن سنڌي
 صورتخطي تيار ٿي ته، سنڌي ادب ۾ ٻاراڻن ڪتابن ۽ ٻارن لاءِ
 لکڻين جو سلسلو به هتي پيو. جن ۾ درسي ڪتاب، ترجمو ۽
 تخليقون شامل آهن. انهن ڪتابن ۾ ۱۸۵۴ء ۾ سديرام ۽
 ايلس جو ترجمو ڪيل ”ايسپ حون آڪاڻيون“، ۱۸۵۵ء ۾
 ميران محمد شاه اول جو ”سڌاتورو ڪڌاتورو“ (جنهن جو خيال
 ورتل آهي) ۽ پوءِ مرزا قبيچ بيگ جا ٻارن لاءِ ترجمو ڪيل ۽
 لکيل بيشمار ڪتاب خاص اهميت رکن ٿا. انگريزن جي دؤر ۾
 جيتوڻيڪ ٻارن لاءِ نثري ڪتابن ۽ لکڻين جو ڳاڻڻو جهجهو
 رهيو، پر نظم جي ڪتابن جي شديد کوٽ رهي. توڙي جو هـ
 مجيل حقيقت آهي ته نثر کان نظم وڌيڪ اثرائتو ٿئي ٿو، خاص
 طور تي ننڍڙن ٻارن کي ته بيت ۽ گيت ڏاڍا وڻندا آهن. جنهن
 آيل حقيقتون ۽ نصيحتون ٻارن جي دل ۽ دماغ تي گهرو اثر
 ڪنديون آهن ۽ اهي ٻارن کي پڙهڻ، جهونگرڻ ۽ ياد ڪرڻ ۾
 سولائيءَ ڏيندا آهن. بهرحال ورهاڱي کان اڳ واري دؤر ۾ ساڳي
 ٻارن جي درسي ڪتابن ۽ رسالن ۾ جن شاعرن جا گيت ۽ نظم
 ملن ٿا، تن ۾ محمد صديق مسافر، ڪاڪي پيرو مل،
 ڪشچند بيوس، هري دلگير، ليکراج عزيز، مرزا قبيچ بيگ ۽
 پرسرام ضياءَ جا نالا بي حد اهم آهن. ڪشچند بيوس جا نظم
 ”اچو ته سڌڙي ريل هلايون“، ”ڦوڪي ڦڙ نه ڦوڪڻو“، ”مٺڙا
 گهوڙا اوري آءُ“، ”پيپوري“ ۽ ڪاڪي پيرومل جو نظم ”راه
 ڏي تارا ڪول تارا“، نه رڳو پنهنجي دؤر جي حوالي سان پراچ
 به ٻارن جي شاعريءَ ۾ شاهڪار جي حيثيت رکن ٿا. ورهاڱي

ڪانپوءِ واري دؤر ۾ به درسي ڪتابن، ڪجهه پراڻن رسالن ۽ ڪتابي سلسلن ۾ ڪجهه شاعرن جا، ٻارن لاءِ لکيل نظم، گيت ۽ ٻول شايع ٿيندا رهيا، پر اهي هڪ جاءِ تي ڪتابي صورت ۾ سهيڙجي نه سگهيا. انهن شاعرن ۾ مرزا قليچ بيگ، ڪشچند بيوس، هري دلگير، نثار بزمي، استاد بخاري، نادر بچل شاهي، سيمر گڙهوي، الطاف عباسي، بردي سندي، رشيد احمد لاشاري، احمد خان آصف، تنوير عباسي ۽ امداد حسيني جا ذڪر لائق آهن. حيرت جي ڳالهه اها به اهي ته ۱۹۴۱ء کان ۱۹۷۲ء تائين واري ۲۶ سالن جي عرصي ۾ ٻارن لاءِ ٻين ۾ گيتن جو ڪوبه ڪتاب شايع نه ٿيو آهي.

۱۹۷۲ء کانپوءِ واري دؤر ۾ بهرحال ان مٿ ۾ چر ۾ پندا ٿي ۽ ٻارن لاءِ گيتن ۽ نظمن تي مشتمل ڪتابن ڇپجڻ جي شروعات ٿي. پر اها رفتار به اطمینان جوڳي نه هئي. سد ۾ ٻاراڻي ادب ۽ شاعريءَ کي اڻهوند واري حالت مان کڻڻ ۾ روزاني اخبارن، ادارن ۽ تنظيمن اهم ڪردار ادا ڪيو، پهر ادارن ۾، محترم اياز پتوليءَ جو ”گشن ادب ٽنڊو محمد خان“ ”اداره گستان حيدرآباد“ ٻارن جي ٻاري بدين، ”سندي ادبي بورڊ ڄامشورو“ ”انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاهي ڄامشورو“ ”آر. ايڇ. احمد اينڊ برادرز حيدرآباد“ ”امين ڪتاب گهر حيدرآباد“ ”آر. ايم. فتح اينڊ برادرز حيدرآباد“ ۽ مقبول پٽيءَ جي رسالي ”گستان“ جا نالا اهم آهن. انهن ڌارن وڏي تعداد ۾ ٻارن لاءِ ڪهاڻين، گيتن، نظمن ۽ ٻين موضوعن تي مشتمل ڪتاب ڇپرايا. حڏهن نه روزانو ”عرب“ حيدرآباد ٻارن جي ٻاري، روزانو ”هلال پمشنس“ ڪراچي، ”گن جهڙا ٻارڙا“، ”پشڪ پبليڪيشن دادو“، ”پنٿ سڪت“، ”گشن ادب ٽنڊو محمد خان“، ”گلش سڪت“، ”پوٽ پبليڪيشن خيرپور“، ”سنڌ پبلڪ سڪت“، ”سجڳ پبليڪيشن حيدرآباد“، ”سجڳ

پر تحریرڪ. "ساڻي پبليڪيشن ڏهوڪي"، "ساڻي پارو، سمگت"، جي نالي سان ٻارن جي تنظيم جو بنياد وڌو، ۽ ٻارن ۽ رسالن ۽ ڪتابن جو سلسلو جاري ڪيو. انهن تنظيم ۽ ادارن، ٻارائي ادب جي واڌاري لاءِ سارا هن جهڙو ڪردار ادا ڪيو ۽ ٻارائي ادب جا اهم ليکڪ پنڊا ڪيا، پر ڳڻتي هي هي تنظيمون ۽ ادارا به روايتي سستي ۽ مالي مونجهرن ۽ مسئلن جو شڪار ٿي ختم ٿي ويا. هن وقت سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشوري ٻارن شايع ٿيندڙ ماهوار رسالو "گل ڦل"، ماهوار "گڙا" شڪارپور، ماهوار، "مرڪ" ڪراچي ۽ "سڌي ٻارو" پبليڪيشن "حيدرآباد"، ٻارن جي ادب جي اشاعت جي سسي ۾ پاڻ ملهائي رهيا آهن.

۱۹۴۷ء کان ۱۹۷۲ء تائين ۲۶ سالن جي هڪ ڊگهي ماڻ کانپوءِ، ٻارن لاءِ گيتن ۽ نظمن تي مشتمل پهريون ڪتاب، انسٽيٽيوٽ آف سنڌ الاجي ڄامشوري پاران "ٻاراڻا ٻول" جي نالي سان، جون ۱۹۷۵ء ۾ شايع ٿيو. هي ڪتاب محترم ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جو ترتيب ڏنل آهي. هن ڪتاب ۾ مختلف شاعرن جا ۲۵ چونڊ گيت ۽ نظم شامل آهن. هن جي ٻولي سبب، سڌي ۽ روان آهي. ڪتاب ۾ شامل گيت وندر سان گڏ معلومات سان ٽنڊر آهن ۽ ننڍڙي بحر ۾ رچيل آهن.

هن ڪتاب جي شايع ٿيڻ کانپوءِ، پنهنجي دميدارين کي محسوس ڪندي، پنهنجي ٻولين جو قرض لاهڻ لاءِ ثبوت بنين ٿي، جي ڪيترن شاعرن، پاڻ کي اڳ واري شاعرن سان گڏجي سڌن لاءِ گيت لکي ڏنو. هن پنهنجي گيتن ۽ نظمن وسيلي، ٽين علم، سکيا ۽ وندر جو سامان مهيا ڪري ڏنو، ته جيئن هو اراد فائنل ۾ انساني پٺڀڄاري، امن، اخلاق، سچائي ۽ ديس دوستي، جي علامت ٿي ريندي ڪڍاري سگهن. ۱۹۷۲ء کانپوءِ ۽ خاص طور تي ٻارن جي ملهڻيل عالمي سال ۱۹۷۹ء کان وٺي

هيل تائين . شر جي مقابلي ۾ ٻارن لاءِ گيتن ، نظمن ۽ ٻولن جا مجموعا وڌيڪ تعداد ۾ شايع ٿيا آهن . هن دور ۾ ٻارن لاءِ شعر رچيندڙ شاعرن جو ذڪر ۽ سندن ڪتابن ۽ ٻارن جي شاعريءَ تي مشتمل ٻين ڪتابن جو تفصيل هيٺ ڏجي ٿو:

استاد بخاري

ٻارن جي شاعريءَ جي حوالي سان سنڌيءَ جي نامياري شاعر استاد بخاريءَ جو نالو بي حد اهم آهي . هن ٻارن جي نفسيات ۽ سندن ذهني تربيت کي ذهن ۾ رکي ٻارن لاءِ پيارا پيارا گيت ۽ نظم رچيا آهن ، جن ۾ وندر سان گڏ پانيچري ، اخلاق ۽ محبت جو سبق سميل آهي . استاد بخاريءَ جا ٻارن لاءِ ٻه ڪتاب شايع ٿيل آهن .

۱- **ٻاراڻا گيت:** هي ڪتاب ٻارن لاءِ چوڻد گيتن ۽ نظمن تي مشتمل آهي . جنهن ۾ مختلف شاعرن جا ۶۵ گيت شامل آهن . استاد بخاريءَ جو ترتيب ڏنل هي ڪتاب ، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشوري پاران ۱۹۸۱ء ۾ شايع ٿيل آهي .

۲- **هي گيت گلابي ٻارن جا:** گيتن ، نظمن ۽ ٻولن تي ٻڌل هن ڪتاب ۾ استاد بخاريءَ جا ۵۸ گيت شامل آهن . جيڪي ٻارن جي مزاج جي چٽي ترجماني ڪن ٿا . ٻارن لاءِ شاعريءَ جو هي اهم ڪتاب آهي . جنهن کي ڊسمبر ۱۹۸۰ء ۾ سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت حيدرآباد شايع ڪرايو آهي .

سوسن مرزا

مشهور ادبي قليچ خاندان سان تعلق رکندڙ شاعرا ، سوسن مرزا جو ٻارن لاءِ لکيل شمري مجموعو ، ”سپيان جا پيچل“ ”ڪن جهڙا ٻارڙا پيپيڪيشن حيدرآباد پاران ۱۹۷۷ء ۾ شايع ٿيو آهي . ڪتاب ۾ ننڍڙا ۽ دلچسپ گيت ۽ نظم ڏنل ويا

آهن، جن ۾ ڪهڙي سنڌي بحر ۾ وڇيل بندر ورونهن واري
نظمن جي آهي. سوسس مرزا جو ويجهو ۾ ڪو ليکڪ شيع نه ٿيو
آهي ”سپاڻ جا پيحل“ جو مهاڳ نامياري شاعره سحر امداد جو ليکيل آهي.

ادل سومرو

ٻارن لاءِ شاعري وڇيندڙن ۾، نئين ٽهي، جي سمبوري
شاعر دل سومري جو نالو، هڪ بنيادي حوالي جي حيثيت رکي
ٿو. نئين ٽهيءَ ۾ هن وقت تائين معيار ۽ ڪتابن جي ڪيئي جي
حوالي سان سندس نالو سر فهرست آهي. انهن پنهنجي ته وڏا ۽
ٿيندڙ ته، ادل سومري جي حوالي کان سواءِ سنڌي ٻارن جي
جي تاريخ مڪمل نه سمجهي ويندي. هن جي ڪيترن، نظم ۽
ٻارن ۾ موضوعن جي رنگرنگي آهي، جن ۾ ٻارن جي ڪينيتن،
حرڪتن ۽ خواهشن وغيره کي دلچسپ انداز ۾ سميو ويو آهي
ٻارن کي ڪل ڀوڳ واري انداز ۾، اخلاقي سکيا ۽ عمر ڏين سان
گڏ، سائنسي ايجادن جي باري ۾ ڄڻ ڏين جو ڪم ۾
خوبصورت رنگ ۽ ڍنگ سان ڪيو آهي. سندس هيل تائين ڪيترن
ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن ۽ سندس ڪن جو سلسلو جاري آهي.

۱- روز ٽڙن رابيل: مارچ ۱۹۷۷ء، ۾ مڪڙي پبليڪيشن سکر
ٻارن شايع ٿيو آهي. هن ڪتاب ۾ ۲۲ ڪيترن ۽ نظم سان گڏ
الف ب تي وڇيل ٻاراڻا ٻول شامل آهن. ڪتاب جو مهاڳ مشهور
اديب محترم رشيد پٽيءَ لکيو آهي.

۲- چند پشم گولو: ٻارن جي عالمي سال ۱۹۷۹ء، جي سڀني
۾ سنڌ ڪريجنوئٽس انسوسيشن سکر پاران ڇپيل هن ڪيترن ۽
نظم تي مشتمل ڪتاب ۾ مزيدار، ڪلاسيڪل ۽ سمجه ڏيندڙ
۲۶ ڪيت ۽ نظم شامل آهن. ڪتاب جو مهاڳ مشهور شاعر ستر
بخاريءَ جو لکيل آهي.

۳- پتلين جو قماشو: اڪم پبلشنگ ايڪسپريڪس ٻارن ۾.

ڊسمبر ۱۹۸۲ء ۾ شايع ٿيو. ڪتاب ۾ ۱۶ گيت ۽ شعر ڏنل آهن.
۴- پوپٽ جهڙا گيت: هن ڪتاب ۾ خاص مزيدار ۽ وندر واري ڳالهه، پکين ۽ جيتن جو مشاعرو آهي، جنهن کان سواءِ ۱۷ ٻيا معلوماتي ۽ دلچسپ نظم پڻ ڏنل ويا آهن. هي ڪتاب، سارني ڪتاب گهر سکر پاران ۱۹۸۶ء ۾ شايع ٿيل آهي.

ذوالفقار سيال

نئين تهجيءَ جو جاتل سڃاتل شاعر آهي، ٻارن لاءِ هيل تائين سندس چار تخليقي ۽ هڪ ترجمو ٿيل ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. سندس ٻارن لاءِ ڪيل شاعريءَ ۾ ٻارن جي سوچ ۽ سمجهه مطابق دلچسپ ۽ وندرانيڊڙ گيت ۽ نظم شمس آهن. ذوالفقار سيال پنهنجي شاعريءَ ۾ ٻارن جي ذهني اوسر ۾ مدد ڪندي، سندن پنهنجن گيتن ۽ نظمن وسيلي نين نين ڳالهين ۽ شين سان واقفيت ڪرائي آهي. ٻارن جي شاعريءَ جي حوالي سان سندس نالو پڻ ياد رکڻ جهڙو آهي. سندس هيٺيان ڪتاب شايع ٿيا آهن. ذوالفقار سيال اڃا تائين ٻارن لاءِ پابنديءَ سان لکندو پيو اچي.

۱- مڪڙين مالها: ذوالفقار سيال جو هي ڪتاب ۲۴ نظمن ۽ گيتن تي مشتمل آهي. سيپٽمبر ۱۹۷۹ء ۾ جنهن کي ڇپايوڪي پبليڪيشن لاڙڪاڻي پاران پڌرو ڪيو ويو آهي. ڪتاب جو مهاڳ محترم استاد بخاريءَ لکيو آهي.

۲- منهنجي ديس جا ٻار: اڪرم پبلشنگ ايجنسي حيدرآباد پاران ۱۹۸۲ء ۾ ڇپيل هن ڪتاب ۾ ۲۱ گيت ۽ نظم شامل آهن، جن ۾ ٻارن کي وندر ورونهن سان گڏ، سماجي شعور ۽ ديس دوستيءَ جو سبق ڏنو ويو آهي. نوحوان شاعر ادل سومري هن ڪتاب جو مهاڳ لکيو آهي.

۳- گلن جهڙا گيت: ۲۵ گيتن ۽ نظمن تي مشتمل هن خوبصورت ڪٽڪي جو مهاڳ مشهور سفرنامانگار الطاف شيخ جو

لکين آهي ۽ هي ڪتاب ۱۹۸۶ء ۾ ڇانڊوڪي پبليڪيشن لاڙڪاڻي پاران شايع ڪيو ويو آهي.

۴- **لفظن جا رانديڪا:** هي ڪتاب ۱۹۸۹ء ۾ ڇانڊوڪي پبليڪيشن لاڙڪاڻي پاران شايع ڪيو ويو آهي. ڪتاب ۾ موجود نظمن ۽ گيتن ۾ دلچسپ انداز ۾ ٻارن کي تفريحي هٿن جو سنڀالڻ ۽ سنڀالڻ واري واري. ۽ ڪين مختلف سائنسي ايجادن بابت ڄاڻ ڏيڻ واري آهي. ڪتاب جو مهاڳ نامياري ليکڪا نورالهدى شاهه لکيو آهي.

۵- **گيت ڪيڏوڻا:** هي ڪتاب اوڏو ۾ ٻارن لاءِ ٿيل شعريءَ جي منظوم ترجمي تي مشتمل آهي.

مختيار ملڪ

سندس شمار نئين تهجيءَ جي سٺن شاعرن ۾ ٿئي ٿو، هن ٻارن لاءِ، ٻارن جي ذهني حد ۽ شعور کي نظر ۾ رکندي، سندن نفسيات مطابق گيت ۽ شعر رچيا آهن، جن ۾ ٻارن جي دلچسپيءَ جا سمورا سامان موجود آهن. هيل تائين سندس هڪ ئي ڪتاب ”ٿر ٿر ٿانڊاڻا“ جي نالي سان شايع ٿيو آهي، جنهن کي ڊسمبر ۱۹۸۰ء ۾، سنڌي ادب جي سهڪاري سنگت حيدرآباد ڇپرايو آهي. ڪتاب جو مهاڳ برڪ ليکڪ محترم محمد ابراهيم جويي لکيو آهي. گهڻي عرصي کان مختيار ملڪ، ٻارن لاءِ نه لکيو آهي.

منظور ظفر

هن نوجوان شاعر جي ٻارن لاءِ ڪيل شعريءَ جو مجموعو ”ڌرتيءَ جا گل“ جي نالي سان ٻارن جي عالمي سال جي سلسلي ۾ ڇپجندڙ ڪتابن جي سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي. هي ڪتاب ۲۴ دلچسپ ۽ با مقصد نظمن ۽ گيتن تي مشتمل آهي. ڪتاب جو مهاڳ، نوجوان ليکڪ ناز سنائيءَ لکيو

آهي ۽ چٽنگ سنگت پبليڪيشن دادوءَ پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي. هن ڪتاب کانپوءِ منظور ظفر جي ٻارن لاءِ شعري پڙهڻ ۾ نه آئي آهي.

اياز گل

نئين ٽهي جي شاعر اياز گل جي ٻارن لاءِ رچيل ڪيئن ۽ نظمن جو مجموعو ”گل ۽ تارا“ جي نالي سان، ۱۹۷۹ء ۾ پارس اشاعت گهر سکر پاران شايع ٿيل آهي، جنهن جو مهاڳ نامياري ليکڪ ۽ ترجمانگار محترم وليرام وٽ لکيو آهي. هن ڪتاب ۾ ٻارن جي وندر ۽ ورونهن مطابق شعر ڏنا ويا آهن. ڪتاب ۾ ۲۴ گيت ۽ نظم شامل ڪيا ويا آهن.

نصير مرزا

نئين ٽهيءَ جي نمائندن شاعرن ۾ شمار ٿئي ٿو. سندس ٻارن لاءِ رچيل نظمن جو ڪتاب ”ڌرتيءَ جا تارا“ نومبر ۱۹۷۹ء ۾، آڪر پبلشنگ ايجنسي حيدرآباد پاران شايع ٿيو آهي، جنهن جو مهاڳ ليکڪ ۽ مشهور راڳي بيدل مسرور لکيو آهي. نصير مرزا بي حد دلچسپ ڳالهين کي پنهنجي ڪيئن جو موضوع بڻايو آهي ۽ کين نئين رنگ ۽ ڍنگ سان پيش ڪيو آهي. جلد سمجه ۾ ايندڙ، ننڍڙي بحر ۾ سندس ۲۲ گيت ۽ نظم هن ڪتاب جو سينگار آهن. گهڻي عرصي کان نصير مرزا ٻارن لاءِ نه لکيو آهي.

نياز پنهور

نئين ٽهيءَ جي سٺن شاعرن مان هڪ آهي. سندس ٻارن لاءِ ڪتاب ”ڪوڏ ۽ سڀون“ سنڌي ٻارائي ادب ۾ سٺو اضافو آهي. سادي ۽ سودي ٻوليءَ ۾ رچيل هن ڪتاب جا ۲۲ نظم ۽ گيت، ٻارن لاءِ بي حد دلچسپ ۽ معلوماتي مواد مهيا ڪن ٿا. ڪتاب جو مهاڳ نامياري شاعر امداد حسينيءَ جو لکيل

آهي. جنهن کي سند پبلشر جا مشوري پاران چياني پڌرو ڪيو ويو آهي. نيار پنهوور جا ٻارن لاءِ گيت ۽ نظم ڪڏهن ڪڏهن ٻارن جي رسالن ۾ ڇپبا رهن ٿا.

متصود گل

سنڌي ادب جو ڄاتل سڃاتل نالو آهي. سندس شاعري پڪي ۽ پختي آهي. شاعريءَ جي گهرجن کي پورو ڪندڙ. سندس فن جو چتو رنگ. سندس ٻارن لاءِ ڪيل شاعريءَ جي ڪتاب ”ڪرڻا ڪرڻا“ ۾ پنج نظر اچي ٿو. ڪتاب ۾ شامل ۲۱ نظمن ۽ گيتن ۾ نوان ۽ نيارا موضوع پيش ڪيل آهن. خاص ڪري مشهور شهرن ۽ تاريخي هنڌن جو سير دلچسپ انداز ۾ ڪرايو ويو آهي. ڪتاب جو مهاڳ نامياري محقق ۽ اديب ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سڌيءَ جو لکيل آهي. سنڌي ڪتابي سلسلي رتيديري پاران، ڊسمبر ۱۹۸۵ء ۾ هي ڪتاب ڇپرائي پڌرو ڪيو ويو آهي.

اختر درگاهي

سندس شمار نئين تهجيءَ جي ڄاتل سڃاتل شاعرن ۾ ٿئي ٿو. شعريت ۽ نغيت سندس شاعريءَ جو خاص ڪم آهي. جنهن جو عڪس سندس ٻارن لاءِ ڪيل شاعريءَ جي مجموعي ”گل ۽ مڪڙيون“ ۾ چتو نظر اچي ٿو. هن ڪتاب ۾ اختر جا ٻارن لاءِ لکيل ۲۰ نظم ۽ گيت شامل آهن. جن ۾ ٻارن جي ذهني تربيت لاءِ سمورا وسيعا ڪتب آندا ويا آهن. ڪتاب جو مهاڳ نوجوان شاعر اياز گل لکيو آهي. ڊسمبر ۱۹۸۹ء ۾ هي ڪتاب سونهن پبليڪيشن روهڙيءَ پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي.

مختيار مڱڻهار

نئين تهجيءَ جي شاعر مختيار مڱڻهار جو ٻارن لاءِ نظمن

۽ ڪيترن ئي مشتمل ڪتاب ”دنيا آهي گول“ شايع ٿيل آهي. هن ڪتاب ۾ ۲۲ دلچسپ ۽ وندر وارا گيت، نظم ۽ ٻاراڻا ٻول آندا ويا آهن. ڪتاب جو مهاڳ مشهور شاعر محترم استاد بخاريءَ لکيو آهي ۽ ڪول ڪتابي سلسلي لاڙڪاڻي پاران ڪيس ۱۹۸۲ء ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي.

نوجوان شاعر مختيار مگشهار جي ٻارن لاءِ ڪيل شاعريءَ جو هڪ ٻيو ڪتاب ”ڌرتي روشن ٿيندي“ جي نالي سان ڇپجي پڌرو ٿيو آهي. جنهن جو مهاڳ نئين تهذيب جي شاعر نصير مرزا لکيو آهي. هن ڪتاب ۾ ۲۹ بي حد مزيدار، جان ڏيندڙ ۽ سولا نظم ۽ گيت شامل ڪيا ويا آهن. هن ۾ ٻارن کي وندر سان گڏ، علمي ۽ اخلاقي ڳالهين سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. ڪتاب جي ڇپجڻ جو سال ۱۹۹۰ء آهي ۽ ڪيس سنڌي ادبي سنگت ٽنڊي ڄام پاران شايع ڪيو ويو آهي.

اقبال شينو

نوجوان شاعر اقبال شيني جي ٻارن لاءِ رچيل گيتن ۽ نظمن جو ڪتاب ”جهڙا گل گلاب جا“ جي نالي سان شايع ٿيو آهي. ڪتاب ۾ ۴۰ گيت ۽ نظم آيل آهن. جن ۾ گهڻو تعداد ڊگهن نظمن جو آهي. جن ۾ وڏي عمر جا ٻار ئي دلچسپي وٺي سگهن ٿا. هي ڪتاب ۱۹۸۶ء ۾ بزم استاد بخاري دادوءَ پاران ڇپايو ويو آهي. ڪتاب جو مهاڳ نامياري شاعر استاد بخاريءَ لکيو آهي.

زاهد شيخ

نوجوان شاعرن ۾ زاهد شيخ جو نالو ڄاتل سڃاتل آهي. سندس ٻارن لاءِ ڪيل شاعريءَ جو ڪتاب ”جيگل تنهنجي جهول ۾“. سندس سياسي ۽ سماجي شعور جو عڪس آهي. سماجي نابرابري، ذات خلاف جدوجهد ۽ ديس

دوستي، سندس هن ڪتاب ۾ موجود ۲۵ گيتن ۽ نظمن جو اهم موضوع آهي. ڪتاب جو مهاڳ زمياري شاعر مسڪندي لکيو آهي. هي ڪتاب ۱۹۸۸ء ۾ جيجل اشاعت ڪهر سکر پاران شايع ٿيو آهي.

نواز علي شوق

سنڌي ادبي ۽ علمي حلقن جو چاتل سڃاتل نالو آهي. ٻارن لاءِ ڪيل سندس شاعري دلچسپ، وڻندڙ ۽ ويدرائيندڙ آهي. جنهن ۾ ٻارن لاءِ وندر ورنهن جو سامان مهيا ڪيو ويو آهي. ”گيتن جي گلزاري“، ڊاڪٽر نواز علي شوق جي ۲۵ گيتن ۽ نظمن جو مجموعو آهي. هن ڪتاب ۾ ٻارن کي عمر، ادب ۽ اخلاق جي سکيا ڏني وئي آهي. هي ڪتاب ۱۹۹۰ء ۾، ڪافي پبليڪيشنس ڪراچيءَ پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو آهي. ٻارن لاءِ شاعريءَ جي مٿين ڪتابن کانسواءِ، ”ٿر ٿر ٿانڊاڻا“ جي نالي سان، ڇنگ سڱت لاڙڪاڻي پاران ڇپيل ڪشچند بيوس، هري دلگير ۽ ليڪراج عزيز جي ٻارن لاءِ لکيل گيتن جو مجموعو پڻ اهم حيثيت رکي ٿو. هي ڪتاب سنڌ ۾ ۱۹۸۰ء ۾ ڇپيو آهي.

هند ۾ سنڌي ٻارائي ادب ۾، ٻارن لاءِ شعر رچيندڙ شاعرن ۾ ڪشچند بيوس، ڪڪي پيرو مل، هري دلگير، ليڪراج عزيز، گوورڌن ڀارتي، لچمن ڪومل، پرسرام ضياءَ، جيوٽ گوگيا، ڪوڙي مل ڪلثافي، ليڪراج هس، دادا شيوڪ ڀوجراج ۽ هوندراج بلواڻيءَ جا نالا اهم آهن. سندن شمري ڪتابن ۽ رچنائن جو تفصيل هن مقالي ۾ شامل نه آهي.

سنڌي ادب ۾ ٻارن لاءِ شاعريءَ جي ڪتابن جي حوالي سان توڙي جي مٿيون ڄاڻايل تفصيل گهڻو ڪونهي، پر تنهن هوندي به ڪتابن جو هي تعداد ”نه هجن کان ڪجهه هجن“ واري خيال کي ٽيڪ ڏئي ٿو. نئين ٽهيءَ جا ڪيترا ليکڪ ان

ڏس ۾ پنهنجي ڪوششن ۾ رڌل آهن. انهن مان ڪيترن جي پرن لاءِ ڪيل شاعريءَ جو وڏو ڳاڻيٽو موجود آهي، پر اهو ڪتبي صورت ۾ اچي نه سگهيو آهي. انهن مان ڪجهه ٻيا هيٺ ڏجن ٿا:

شمشيرالحيدري، امداد حسيني، تنوير عباسي، نثار بزمي، رحيم بخش قمر، محمد رمضان ڪمبوهه، ملڪ نديم، احمد خان مدهوش، واحد، جوهر بروهي، قاضي منظر حيات، مختيار ڪهمرو، وسيم سومرو، آصف منيٿوري، آزاد قاضي، اسير ملاح، انور ابڙو، عبدالعزيز رنگير، حيدر شاه، ڪوثر ٻرڙو، بردو سنڌي، سجاد سنڌي، احمد حسن آصف، اڪبر ساگر، وزير علي شاد ۽ ٻيا.

⑤ مددي ڪتاب ۽ حوالا

- ۱- ٽماهي، مهران — سنڌي ادب سيمينار نمبر، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو. اپريل - جون ۱۹۸۴ء
- ۲- سنڌي ادب جي مختصر تاريخ — ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو — زيب ادبي مرڪز حيدرآباد
- ۲- ڪيرت ٻاٻاڻي — ٻال ساهت: ڪويتا ساهت مالها، احمد آباد (نڊيا) — مئي ۱۹۸۰ء
- ۴- ماه نو — ”ٻچن ڪا ادب نمبر“ — مطبوعات پاڪستان، لاهور، نومبر ۱۹۷۹ء
- ۵- ماهوار گل ڦل — سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو (مختلف مهينن جا رسالا)
- ۶- ٻارن لاءِ شاعريءَ جا ڇپيل ڪتاب ۽ ٻارن جا مختلف رسالا

حميد سنڌي - هڪ ڪهاڻيڪار

ادب تعليم جي هڪ شاخ آهي. ادب هر جيڪا به ست سرجي ٿي يا لکجي ٿي، ان جو ڪو نه ڪو مفهوم ٿئي ٿو. ليڪڻ انهن ستن ذريعي پڙهندڙن کي ڪجهه نه ڪجهه سمجهائڻ، ٻڌائڻ يا سڃاڻڻ چاهي ٿو. دنيا ۾ ڪا به هڪ ست بي مقصد ۽ بي معنيٰ نه لکي وئي آهي، خاص ڪري ادب ته هر شاعر ۽ اديب جي اندر جون امنگون ۽ خواهشون آهن. هو پنهنجا خيال ۽ خواب پڙهندڙن آڏو رکي ٿو. هن پنهنجي مذهبي ۽ مشاهدي ذريعي جيڪو ڪجهه حاصل ڪيو آهي، هو ”پنهنجن“ ٻين کي به ڏيڻ چاهي ٿو. ”پنهنجن“ ۾ هن جي قوم، هن جو لوڪ ۽ هن جهڙو پورهيت ماڻهو اچي وڃن ٿا. حميد سنڌي هڪ ڪهاڻيڪار طور پنهنجن کي ڪجهه سمجهڻ چاهي ٿو.

سائين حميد سنڌي جي ڪهاڻين تي لکڻ کان اڳ من سندس تحريرن ۽ افسانن تي سنڌ جي مشهور اديبن ۽ نقادن جا رايو پيش ڪيا ٿو. جنهن مان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته حميد سنڌي جي لکڻي ۽ افسانه نگاري جي سنڌي ادب ۾ ڪيتري جاءِ ۽ اهميت آهي.

سنڌ جو مشهور ۽ مڃيل نقاد ۽ دانشور محمد ابراهيم جويو لکي ٿو ته حميد ۽ روح رهاڻ هڪ تاريخ ساز موڙ کي جنم ڏيئي رهيا آهن ۽ حميد جا ڇپيل ايڊيٽوريئل ڪڏهن ائين ڪتابي صورت ۾ ڇپجي وڪامندا. جنهن ميوارام جو گل ڦل (صفحو آخري راڻا جي رڇپوت = حميد سنڌي).

افسانه نگار ڊرامه نويس اديب ۽ دانشور مرحوم

رشيدپتي صاحب راڻا جي رڇپوت ڪتاب ۾ ڇپيل پنهنجو
 رايو هن ريت ظاهر ڪيو آهي ”اداس وادين کان وڃي تئين
 ڇاڇا به ٻه تازا اڻ ڇپيل افسانه جيڪي هن مونکي ٻڌايو ۽
 پڙهيا آهن. ان جو ثبوت آهي ته حميد سنڌي اوسر جون
 منزلون ٽڪڙيون ٽڪڙيون ڪندو بلندين کي رسي رهيو
 آهي.“

(آخري صفحو)

سنڌي ادب جو ڄاتل سڃاتل محقق تاريخ نويس ۽
 نقد جناب ڊاڪٽر ميمڻ عبدالحميد سنڌي پنهنجي ڪتاب
 سنڌي ادب جي مختصر تاريخ (اردو) ۾ جديد سنڌي ڪهاڻي
 تي بحث ڪندي لکي ٿو ته ”انکان علاوه نجم عباسي، انيس
 انصاري، طارق اشرف، جمال رند، مراد علي مرزا، حميد
 سنڌي ۽ عبيد علي بابا جن تمام سٺا افسانه لکيا آهن (۴۲۸)۔“

سڀاءُ ۾ سنجيده، ۽ شخصيت ۾ موهيندڙ صوفي صفت
 انسان ۽ مقبول شاعر سائين تنوير عباسي محترم حميد سنڌي
 جي افسانن لاءِ لکي ٿو، ته ”حميد“ Fact ۽ Fiction ”گڏيو آهي،
 هن جون ڪهاڻيون اسان جي دور جي تاريخ جي اها ڌارا آهي،
 جنهن جي لهرن جا لڪل لباس آهن، جيڪي حميد اکين ڏٺا آهن
 ۽ سندس قلم محفوظ ڪيا آهن (راڻا جي رڇپوت مهاڳ صفحو

۱۱۰)

مشهور ٽي وي ڊراما نگار ۽ منفرد افسانه نويس
 عبدالقادر جوڻيجو سائين حميد سنڌي جي باوفارشخصيت ۽
 لکڻين کان هن ريت متاثر آهي جنهن سندس (حميد سنڌي) جي
 لکڻين ۾ ابهام ۽ مونجهارو ڪونهي، ائين شخصيت به اٿس (راڻا
 جي رڇپوت) تمام ٿورا ڀر فن ۽ فڪر جي لحاظ کان تمام
 ڳورا افسانه لکڻ وارو سليم خواجه محترم حميد سنڌي لاءِ
 پنهنجو هي رايو محفوظ ڪرايو آهي، ”حميد سنڌي جي جاري

ڪيل رسالي روح رهن جي وجود سند ۾ خود شناسي جي احساس کي بيدار ڏنو ۽ اهڙو پاسو ورتيندي ڏسو جنهن اڳتي هي طوفاني ۽ سيلابي رخ اختيار ڪيو اڏ جي رڳو ۾ .
آخري صفحو ۱

آرسي ۲ ۾ ڇپيل ڪهاڻين تي تنقيد ڪندي ديد شعر نقد ۽ سنڌي ادب جو استاد **ملڪ نديم** پنهنجي ۱۹۸۲ ۾ روزانو آفتاب ۾ ڇپيل تنقيدي مقالي ۾ لکي ٿو :
”حميد سنڌي جي ڪهاڻين جا پلاٽ سنڌي سماج ۾ نٿا ڪن هوندا آهن“ (صفحو ۴)

ورهاڱي کان پوءِ جن ڪهاڻيڪرن پنهنجي ڪهاڻين ۾ عومي ۽ انقلابي ، سماجي ۽ سياسي موضوعن کي اوليت ڏني تن ۾ حسن ابڙو، غلام رباني، رسول بخش پليجو، رشيد پٽي، حفيظ شيخ، نسيم کرل، بشير موريثي، امر جيل، حميد سني، خواجه سليم، قمر شهباز، نجم عباسي وغيره ميان آهن . هي سڀ عوام جي آڌمن، امگن، سورن، صدمن، بکن، بدحير محرومين ۽ مجبورين تي لکندا رهيا آهن. انهن سڀني ۾ هڪ نرالو ۽ يگانو لکندڙ حميد سنڌي آهي جيڪو سماج جي انهن برائين ۽ بچڙين تي لکندو رهيو آهي جنهن تي گهٽ ڪيو ويو آهي. حميد سنڌي انهن موضوعن تي لکي پنهنجي اٽل حيثيت ٺاهي آهي. سندس تحريرون اڪثر عوام جي سورن ۽ صدمن ڳوڙهن ۽ ڪشتين ۽ سماج ۾ پيدا ٿيندڙ گند ڪير سورن ۽ سڌ ۾ ٿيل اٽل پٿل چر ڀر يا سڌي ماڻهن جي رهڻي سڻهي سمج تهذيب مسئلن ۽ موجهارن معلق نٿا آهن سندس تحريرن جي وڏي مڃت ۽ مقبوليت ان لاءِ آهي ته هو سچ لکي ٿو، سچ لکندي ڪا به هڪ محسوس نه ٿو مٿي ”بيباڪي“ ۽ بهادري سان سچ لکي ٿو. اهڙيون اهڙيون حيران ڪندڙ ڳالهون قص

۽ ڪهڻيون لکي ڄاڻي ٿو ۽ لکيون اٿس. جو پڙهندي انهن
 محسوس ٿئي ٿو ته هي اسانجا ئي قصا ۽ درد آهن، جيڪي
 مصر ۾ تمام ننڍڙا ۽ پٽڪڙا هجن، ان گڏ ڍڪيل هجن،
 پردي ۾ هجن، جن ڪاشيءَ ۾ هجن. انهن ننڍڙن مسنن کي
 انهن جا پردا ۽ ڍڪ لاهي انهن کي وانکو ۽ پٿرو ڪري ٿو، ۽
 پوءِ معلوم ٿئي ٿو ته واقعي اهي ڪجهه لڪل مسئلا قصا
 ڪهڻيون ته حقيقي ۽ اسان جي سماج سان لاڳاپيل ۽ سان جي
 سماج ۾ روز ٿيندڙ آهن، پر اسان جي نظرن کان ڪوهين
 ڏور آهن. پر حميد سنڌي ڏهن انهن مسئلن کي پنهنجي
 تحريرن ۾ کڻي ٿو ۽ ڪهڻين جو روپ ڏئي ٿو، تڏهن اهي
 ڪهڻيون حقيقت جو رنگ وٺي عوام جي دلين ۾ جاءِ والارين
 ٿيون. ان سان گڏ ڪجهه سوچڻ تي مجبور ڪن ٿيون. سندس
 اندر بيا اهوئي عوامي آهي، جو پڙهندي سوچڻ سان گڏ
 لطف به ملي ٿو. ان سان گڏ ڪهاڻي جا پلاٽ به حيران ڪرڻ
 سان گڏ حقيقي ۽ جينرا ڄاڻندا لڳن ٿا. سندس ڪهاڻين ۾
 مهاڳ ۾ تنوير عباسي لکي ٿو ته ”حميد جون ڪهڻيون ان ڪري
 اهم آهن، جو انهن ۾ هن سنڌ جي ويهين صديءَ جي پس
 ٿي ۽ چوٿينءَ جو سماج، ماحول، ڪردار انهن ڏانهن
 موجهارا نهن جي روش ۽ انهن جا مسئلا ويندي، نهن جي هوس،
 محاورن توڙي اصطلاحن کي محفوظ ڪري ڇڏيو آهي. اس.“
 جيئن هڪ ڪهاڻي رانا جي رڃپوت ۾ حميد هڪ اهڙي ڳالهه
 هڪ اهڙو قصو ٻڌائي ٿو جو شايد ڪنهن پسي به ڪنهن
 پڙهي هوندي. هڪ اهڙي سکي ۽ ستبي ۽ آسودي ۽ دولت
 واري محل ۽ ماڙس واري سکي ڪار ۽ بند گ واري وڏيري
 جو قصو آهي، هڪ اهڙي عيش شرابي ۽ شابي ۽ رنگين مزاج
 رئيس جي ڪهاڻي آهي، جنهن جا شوق ۽ شغل، عيش ۽ آرام
 سڀالا ۽ بيارا آهن. هو ايترو ته حسن پرست آهي جو سندس

عياشي ۽ عيش ۾ عورت مرد جو فرق نٿو ڪري، پنهنجي مان
 جھن کي به خوبصورت ڏسي ٿو وٺي ٿو انهي حاصل ڪري ٿو،
 خريد ڪري ٿو، ڪن حالت ۾ روري به ڪري ٿو، هو ۽ ڇو
 گلاب هٿ ڪري ٿو پنهنجي ڊرائنگ روم جي ريت ٺاهي
 پنهنجي ڳلي جوهار، من جو محبوب ۽ دل جو دلبر بڻائي ٿو،
 ات محفلن جي سور ۽ دٻين جي چور راڻي به سندس هوس
 پرست نظرن جو نشانو بڻجي ٿي. ان کي به پنهنجي پني ۽
 پٺ جي طاقت تي ۽ ڏاڍ ڏهڪاءُ جي زور تي ڪٿي حوبي اچي
 ٿو، اڳ نشانو راڻي هيس ۽ پوءِ راڻو گلاب ڪٿي ٿو، پنهنجي
 جسم جي ضرورت ۽ روح جو راڻو ڪري رکي ٿو. گلاب هڪ
 ٺاڇو چوڪر آهي جيڪو خوبصورت آ، جوان آ ۽ محفلن کي
 گرمائي ٿو ۽ رئيسن کي چرڪائي ٿو، سندس اداڻن تي جتي
 گهاٽا گهاٽل آهن اتي رئيس به فدا آهي ۽ پوءِ گلاب کي هميشه لاءِ
 ڪٿي ٿو، گلاب کي خوشيون ڏي ٿو، سک ڏي ٿو، سرهڻيون
 ڏي ٿو، پر پوءِ به ٺاڇو گلاب خوش نه آهي، ماندو آهي، مول
 آهي، اهو ان جي لاءِ ته هو سمورن عيش، آسائشن سڪن ۽
 سرهڻن هوندي، خوشين ۽ خوبصورتين هوندي به پاڻ کي قيد
 سمجهي ٿو، هو بند ۽ پابند آهي، پھري ۾ آهي، ڪهڻين
 جي هنن لفظن ۾ رئيس جڏهن ڳوڙها اگهندي پڇس ٿو، جو
 سهڻا هاڻي هت تنگ ٿيو آهين ڇا؟ اسان ته ڪرڪن ڇڏي
 آهي، سڀ ڪجهه تنهنجو آهي، مٺا ڇو مول آهين، نه نه
 سائين مان خوش آهيان اسان آ دل پرهي وٺي آهي، پوءِ
 به ڪا ڳالهه هجي ته ڪر، اڄ تون راڻو ڇڏي ڪري ماري پيو
 ڳائين ڪا ڳالهه آهي.

گلاب جي من ۾ آيو ته سڀ ڪجهه چئي ڏي، کيس
 ٻڌائي ته هو جنهن پاڻي جي مڃي آهي، اهو پاڻي ڪنهي، هو
 جنهن مٽي جو جڙيل آهي، اها مٽي به ته ڪنهي، (راڻ جي
 رڄپوت، ۵۸-۵۹).

گلاب جي دل ۾ آيل جملا ۽ لفظ اهڙي طرح ته
 يڏائيندڙ ۽ ڏکونيندڙ انداز ۾ بيان ٿيل آهن، جو پڙهندي
 ائين محسوس ٿيندو ته گلاب سان ته ڪيس ۽ قهر آهي، ظلم ۽
 زيادتي آهي، اندير ۽ نسورو ناحق آهي - ويچارو قيد ۾ پيل
 پهري ۽ پابندين ۾ رهيل دل مان آيل ڳالهه به زبان سان نٿو
 ڪري سگهي - ڪيڏي نه درديني ڪهاڻي آهي، جو خوبصورتي
 ۽ خوشبوءِ کي قيد ڪيو ويو آهي، زيرو ۽ زنجيرون پارايون
 ويون آهن - زبردستي ۽ زوري خوبصورتي ۽ خوشبوءِ کي
 رانديڪو ۽ ڪيڏو ٿو سمجهي ڪيڏو وڃي ٿو پئسي ۽ پٽ جي زور
 تي پنهنجو ڪيو وڃي ٿو - پر خوبصورتي ۽ خوشبو پابندين ۾
 قيد ۽ بند ۾ ٿوئي پئسي ۽ پٽ تي محلن ۽ ماڙين تي سڪي ۽
 خوش ناهي رهي - جيئن گلاب نه رهيو، ٿوئي جو رئيس سڀ
 خوشيون ڏنس، سڪ ڏنس، پٽ پٽيهه ڏنس پوءِ به مول ۽
 ماندو رهيو، غمگين ۽ ڏکيارو رهيو ۽ ائين چوندو رهيو - آءُ
 بندياڻي بند ۾، ڪي ڪي بند بيا عمر ميان سومرا -

ساڳئي ڪهاڻي ۾ گلاب ۽ راڻي جو ميلاپ آهي، اهڙو
 ميلاپ جو پنهي کي هڪ ٻي جو ڪري ٿو ڇڏي، ۽ پوءِ ٻئي
 اهو عمل ڪن ٿا - هڪ اهو ڪم ڪن ٿا جو زبردست ۽ وڻندڙ
 لڳي ٿو - پر رئيس لاءِ جن هڪ طوفان برپا ڪري ٿو ڇڏي،
 ڏاڍن ۽ ڏانئن لاءِ هار ڌار ٿئي ٿو - گلاب ۽ راڻي جو ميلاپ
 محبت ۾ بدلجي وڃي ٿو، محبوب ۽ مٺار ۾ بدلجي وڃي ٿو -
 ساڳئي ڪهاڻي جي هنن لفظن ۾ ”هن هوش سنڀاريو ته مومل
 کي پيرن ۾ ويٺل ڏٺائين ڏاڍي هلڪي ۽ سريلي آواز ۾ پئي
 چيائين ”راڻا جي رڇپوت مومل سي ئي مڻيندا“ گلاب
 اٿي بيسو ۽ پوءِ يڪدم سندس پيرن تي ڪري پيو، هن
 سندس ڪنڌ مٿي کڻي هنج ۾ آندو ۽ سندس وڏڙن وارن ۾
 انگريون وجهي سيدون ڪڍڻ لڳي ۽ پوءِ هڪن سرن ۾

جهونگارڻ لڳي -

تنهجي زلف جي بند ڪمند وڌا
زندگي هزارين هڪ مان نه رڳو

(راڻا جي رڃپوت، ص. ۴۵۰)

ٻنهي جي سڪ، ٻنهي جي سنگت، ٻنهي جو پيار،
ٻنهي جي پريت، ٻنهي جي محبت، ٻنهي جي مروت ايتري حد
تائين وڌي وئي جو هو هڪ ٻئي لاءِ لازم مزم بڻجي ويو،
هڪ ٻئي جا ٿي ويا. راڻي گلاب کي ٻئي جن پنهني ڪ
وڃايل شيء حاصل ڪئي ۽ گلاب راڻي کي حاصل ڪري جن
سڄي دنيا جون رڳيون ۽ راحتون، سوچرا ۽ سونه، پٽ ۽
پٽيهر، ڌن ۽ دولت، مال ۽ ملڪيت ويندي خوشيون ۽
خوبصورتيون حاصل ڪري ورتيون، جن ٻئي هڪ ٻئي جا
صدين کن سڃاڻيندڙ، چئنڌڙ ۽ چاهيندڙ هئا، دوست ساٿي ۽
دلر هئا، سندن پريت ۽ پيار محبت ۽ مروت سڪ ۽ سچائي
ڏيهن ڏينهن وٺي وڌندي ۽ گلاب راڻي هڪ ٻئي جي عشق ۾
وڃي گم ٿيندا، محبت ۾ وڃي مدهوش ٿيندا، دنيا جهاڻ کن بي
نياز ٿي هڪ ٻئي جي ٻانهن ۽ آغوش ۾ وڃي اڳتي وڌندا،
سندن ميلو ۽ ميلاپ خود رئيس جي هٿان ٿيندو رهيو، رئيس
خود ٻنهي دل واري کي هڪ ٻئي جي ويجهو آڻيندو رهيو جيڪي
اڳتي راضي هئا، رئيس کي اها خبر نه هئي ته هو جڏهن نه
هوندو آهي ته مومل راڻو ماڻهندي آهي ۽ راڻو به بدشو جهڳي
ڪا ڪندي تي پهچي مومل سان رهائين ڪندو آهي،
رئيس گلاب ۽ مومل جي ماڻن واري مستي بود بدحوسي ۽ موڇ
۾ مدهوش رهيو ۽ اها خبر تڏهن پيس جڏهن ٻنهي جي عشق
رنگ لاتو ۽ ٻئي هڪ اهو فيصلو ڪري ويو جيڪو رئيس
لايموت برابر هو.

ڪهاڻي جي هنن لفظن ۾ ”کيس خبر تڏهن پئي جڏهن

هو هڪ ڏينهن شهر کن موٽيو ته ڪري وارا ڪڏ ڏسانين
 سندس رڻي گلاب جي مومل انيس ڏهاڳ ڏيئي وٺي هيس هو هو
 ڪيئي سال هر جهنگ جهنگيندو رهيو پر ڪيس راڻي نه مٽي
 راڻا جي رڄپوت - ص ۱۵۵

هن ڪهاڻي ”راڻا جي رڄپوت“ مان معلوم ٿئي ٿو ته
 پير کي پنسي تي خريد ڪري نه ٿو سگهجي ۽ چاهت دهشت ۽
 دٻاءُ، دڙڪي ۽ دا پ داداگيري ۽ ڏا ڍ تي حاصل ڪري سٺي
 سگهجي پر راڻ جي رڄپوت سيني مومل مائيندا. واقعي محبت
 اهي مائيندا جيڪي محبت جو قدر ۽ قيمت ڄاڻيندا، موم
 سيني مائيندا جيڪي رڄپوت هوندا، گلاب هوندا، سندس هڪ
 ٻئي ڪهاڻي ”پڙي باه پروڙ“ جيڪا هڪ شاهڪار ڪهاڻي
 آهي، جيڪا حقيقت جي ايترو ويجهو آهي جو انيس ٿو معلوم
 ٿئي ته اها ڪهاڻي نه پر حقيقت پر هر ڳوٺ محبي ۽ پڙي جي
 ڪهاڻي آهي، ٿن وڪڻ واري ماسي حليمان جن ڏنل وائيل
 آهي، جيڪا غريب آهي، ڏڪيل آهي، ستيل آهي، سندس ڏک
 ۽ درد پراڻي ته پنهنجاڻپ آهي جو پڙهندڙ کي سندس ڏک
 ايترو ته پنهنجا لڳن ٿا جو پڙهندڙ ماسي حليمان جي ڏک ۾
 پگي پٺيواري ٿيو وڃي، ان گڏهن ڪهاڻي ۾ غربت جي هڪ
 اهڙي جهڪ ڏيکاريل آهي، جيڪا درد پري آهي پيانڪ آهي،
 ايتري بڪ جو هڪ معصوم ٻار بڪ جي ڪري ٿن لپ روري ۽
 چوري ڪئي ٿو. ڦلا ڪڏندڙ ٻار به بکيو آهي ۽ ڦلا وڪڏندڙ ماسي
 حليمان به بڪ ۽ بدحالي جي هڪ تصوير آهي، ٻار به بڪ ۽
 بدحالي جو شڪار آهي ته ماني نه ڏک ۽ ڏوڏهرن جي نشي
 آهي، اهڙو محلو آهي، اهڙو پاڙو آهي، جت بڪ بدحالي ۽ غربت
 انتها درجي جي آهي حليمان ٿن واري جيڪا پڳڙا ۽ ڦلا پچائي
 پنهنجي يتيم ٻچن جو گذر ڪندڙ آهي، سندس زندگي جو
 گذر ڦلا پڳڙا پچائڻ ۽ ڪپائڻ تي آهي، ڦلا ڪپائيندڙ ۽ گراهڪ

اڪڻو پاڙي جا ٺي ٻار آهن، جيڪي سڀ ۾ سڀ مسڪيس
 مولائين ۽ نرين جا ٻار آهن، جيڪي ان لپ ۾ ۱۰۰۰ ڏني ڦلا ۽
 پکڙا وٺندڙ آهن. انهن ٻارن ۾ هڪڙو اهڙو به ٻار آهي، جهڙو
 به ڪوڪهر آهي به ڪو در آهي، به ڪو پيءُ به ڪو ماءُ به ڪو
 وارث به ڪو همدرد آهي ان لاءِ کيس به ان لپ به پنسو، هو
 ٻار ماسي حليمه لاءِ آزار بڻيل آهي، کيس سدائين ستائيندو
 آهي نه ڪو پنسو ڏي به ڪو ان، زوري ڦلا جهي مان ڪشي ٿو
 وٺي. اها زوروري يا چوري کيس بک ۽ بدحالي ٿي ڪر نيس
 ماسي حليمه سندس انهي حرڪت کان بيزار آهي. پر کيس ڪري
 ۱. ڪجهه نٿي سگهي، سندس ڪهاڻي جي هيٺين ستر ۾.

هن يڪدم ڦٽل ڀريل مٿ وٽ ۾ وڌي ۽ ٽڪڙو
 ٽڪڙو ڦلا چٻاڙڻ لڳو ماسي واڙڻ وانگر کيس ٽڪڻ لڳي ماسي
 کي کيس الاهي ڇو مٿس قيس اچي ويو، کيس ائين لڳو ته بدين
 آهي، ماسي يڪدم کيس اٿاريو ۽ ڦٽل لپ پري سندس جهوپي ۾ وڌي
 (پاڙي ٺاهه پروڙ، ص ۱۱۵)

ڪيڏي به غريبت بک ۽ بدحالي جي عڪاسي آهي.
 جهڳ آهي ماسي حليمه پڻ مسڪين آهي، غريب آهي پوءِ به
 ٻار تي رحم اچيس ٿو ۽ ڦٽل لپ ٻار کي ڏني ٿي اهڙا ڪري
 جو ماسي حليمه جو رشتو به بک بدحالي سان آهي پڻ به ان مان
 گذري آهي، ٻاهر جيڪا بک آهي بدحالي آهي غريبت آهي —
 سندس ڪهر ۾ به آهي، ڪهاڻي جي هن لفٽ ۾ سندس آڏو
 هڪ ننڍڙو شمو هن بکيل ٻار کان مختلف به ٻئي ٻڳو ائين
 سندس نظر پنهنجن ٻارن تي پئي هن مان ڪشي جهوپي جهوپو
 هڻڙا وڌايو بيٺا هئا ۽ سندن نظرون ڇهي ۽ حسي هئڻ کي ٽڪي
 رهيون هيون، هن کي ائين پئي لڳو ته گهڻي ۾ رٿسڙ بک سندس ڪهر ۾
 ڪامي پئي آهي، کيس تعجب ٿيو، هن ايتري دير بيٺو کي ڇو نه سڃاتو.
 (پاڙي ٺاهه پروڙ، ص ۱۱۷)

هن ڪهاڻي جي حقيقت بياني اها آهي، جو هن ڪهاڻي ۾ هڪ اهڙو ڏيکاري ٿو آهي جيڪو ڏک پري آهي، انهن ٻارن جي درد پري ڪهاڻي آهي، جيڪي لا وارث ۽ بي يار و مددگار آهن، جيڪي مسڪين ۽ مولائي آهن، انهن ڳوٺن، پاڙن ۽ محلن جي ڪهاڻي آهي جيڪي وساريل آهن، ڏڪاري آهن ۽ ستايل آهن جتي ڏک ۽ ڏرحم سان پرور زندگيون آهن، مطلب ته هي ڪهاڻي غربت جي هڪ سچي پيچي ۽ جيتري حدڪندي تصوير آهي. سندس هڪ ٻي ڪهاڻي ”بابا منهنجو چورو“ هڪ اهڙي ڪهاڻي آهي، جيڪا پڙهڻ کان بعد مضمون ٿئي ٿي ته اها ڪهاڻي به ٻين ڪهاڻين وانگر هڪ شاهڪار ۽ بهترين ڪهاڻي آهي، هڪ اهڙي ڪهاڻي آهي جيڪا جيڪو ڪو به طبقي سان تعلق رکي ٿي، اهڙي ڪهاڻي ۾ جيڪو خود پنهنجي گروه ۽ طبقي سان تعلق رکندڙ محسوس ٿي پوي ته ليکڪ حق ۽ سچ چوڻ کان ڪابه هٿ محسوس نه ٿو ڪري، ڪابه لڪ لڪائي اڪ ڦير نه ٿو ڪري، وڏي ديدنه دليري سان پنهنجي طبقي جي خيالن خوابن، ڪم ڪارين، ڏندن ڌاڙين، اٿن ويهن، کلڻ ڳالهائڻ تي لکي ٿو ۽ هن ڪهاڻي ۾ اهڙي منظرڪشي ڪئي اٿس جو پڙهندي انهن محسوس ۽ معلوم ٿئي ٿو ته ليکڪ انتهائي هڪ سچو، روشن خيال ترقي پسند ۽ بنا رک رکاءُ جي وڏي بهادري سان لکندڙ آهي.

”بابا منهنجو چورو“ پڙهندي اهو معلوم ٿئي ٿو ته سوچيندڙ ۽ لوهيندڙ ادبي ٽولي گروه ۽ طبقي جا دوست نه پر طبقاتي سوچ ۽ عمل مالڪ آهن هن ڪهاڻي ۾ هڪ ڪردار ميول شاعر جو آهي هن جو جاشوق ادب سان آهي شاعري سان آهي شاعري جي محفل ۾ اچي ٿو، اتي شاعري پڙهي ٿو هڪ ٻيو ڪردار جاني جمالي جو آهي جيڪو پنهنجي ڳوٺ ۾ مسڪين ۽ مولائي ماستر آهي، پر دل جو وري دلبر آهي، هو

غريب هوندي به سخي آهي . مهمان نواز آهي ، سندس مهمان
 نوازي پي پي به بهترين آهي . سڄي ۽ سڪ واري آهي ، هو مولائي
 ماستر هوندي به ڳوٺ ۾ محفلون ۽ مشاعرا ڪرائيندو رهي ٿو ۽
 آيل مهمانن جي دل و جان سان خدمتون ڪندو رهي ٿو ۽ خدمت
 ۾ ڪڏهن به ڪا ڪسر يا هي ڇڏيندو ”بابا منهنجو چور“ ۾ به
 هو پنهنجي ڳوٺ ۾ محفل ۽ مشاعرا مڃائي ٿو ۽ ميول دلبر ۽
 ٻين دوستن کي به گهرائي ٿو . جيڪي اتي وڃن ٿا . وڃي اتي
 محفل رچائين ٿا . اها محفل ، ڪهاڻي پڙهڻ کان پوءِ معلوم ٿئي
 ٿي ان محفل ۾ ڪهڙا رنگ ۽ روپ آهن ات ادب سان واسطو
 رکندڙ رئيس دلبر آهي . رئيس جو تعلق سڪي ۽ سستي ۽
 زميندار خاندان سان آهي ، سندس گذر سفر زمينداري تي آهي .
 سندس شوق ۽ شغل ته عام وڏن ماڻهن ۽ رئيس جهڙا نه آهن
 پر پوءِ به آخر رئيس آهي سندس اٿڻ ويهڻ ڪاٺ پٺڻ پهرڻ
 اعليٰ عايم قس جو آهي جنهن ڪهاڻي جي هنن لفظن ۾ ”پڻ
 ته ڊبل گهوڙو بوسڪي کان گهٽ پايون ڪون ، بوٽ ڏس ولايت
 جوئي هوندو ، سينٽ مشڪ سا به ولانتي ، ڪاڏي ۾ به گوشت
 ڪاٺو ته ليلي جو ، جي ڪڪڙ جو چورو هوندو ته واه واه نه ته
 بچ پري ، دال پاڇي جي ويجهو ڪونه وڃون “ باب منهنجو چورو ،
 ڪهاڻي ۾ جت دلبر جا ناز ۽ نخرا ، انگل ۽ آرا اچن ٿا ، ت
 جاني جمالي جي ميزباني ۾ نمائشي ۽ نهائي به ڏسڻ وٿان آهي .
 ات پهتا جت ميڙو متل هو ، محفل موحن ۾ هني ۽ پوءِ ڇا ٿيو
 هنن لفظن ۾ ”ماڳ پهتاسين ته يار ڪافي گڏ ٿيا هئا ، اسن جو
 وڏو انتظار هو جانب اسان جو حال ڏسي بي حال ٿي ويو
 يڪدم بالٽيون پرائيندو صابن ٽوال کڻي آيو ، ميول وهنجي آيو
 مان وهنجي آيس پر دلبر ويٺو هو ، هاڻ جانب به ڪان هو ، پيايار
 به غائب هئا ، ابا تيار ٿي هي جانب يارن سوڌو ڪڍي ويو ، يار
 جانب گرم پاڻي لاءِ ويو آهي به همراه ڪپڙا استري ڪرڻ لاءِ

وي آھن . هڪ ئي نوٽ پالڻ ۽ ڏٺو اٿم ، مان ڏسڻ جو جواب ٻڌي مٿي کي هٿ ڏيئي ويهي رهيس .
(بابا منهنجو چورزو ، ص ۱۴۲)

اهي هن رئيس شاعر جا انگل آهن ، جيڪو اديبن ۽ شاعرن جو ادبي دوست آهي . جنهن جو واسطو ان طبقي سان آهي جيڪي ٻين لاءِ سوچيندڙ ۽ لوڇيندڙ آهن جيڪي ٻين جي ڏکڻ ڏرحهن ، صدمن سورن ، ڳوڙهن ڳشتين بک پيري ۽ بدحالي تي سوچيندا ۽ لکندا آهن . جيڪي پاڻ به بک ۽ بدي ۾ رهندي پاڻ صدمن سورن ۾ رهندي پاڻ ڳوڙهن ۽ ڳشتين ۾ رهندي به مسڪينن ۽ مولائن هيشن ۽ هارين پورهيتن ۽ پهوارن مظلومن ۽ محڪومن جي پاسي هوندا آهن ۽ انهن لاءِ ئي لکندا آهن ، سڪ ۽ سرهايون نچاور ڪري به هيش جا هيدر ۽ انهن جا ساٿي هوندا آهن پر هي رئيس غريبن لاءِ لکي ته اٿو انهن لاءِ سوچي ته اٿو ، انهن جي محفل ۾ انهن سان گڏ ويهي ته اٿو انهن سان گڏ اٿي ته اٿو پر پنهنجي طبقاتي سوچ تحت پين پهرڻ ۽ کانڻ ۾ اڳرو آهي ، مسڪينن وٽ رهندي پهچو روپ ۽ شوڪين ڇڏي ٿو اهڙا انگل ۽ آرا ٿو ڪري ، اهڙا نر ۽ نخر ٿو ڪري ، جو ميزبان ويچارا دنگ رهيو ٿا وڃن ، ڪهڙي جي هنن سٺن ۾ ماني ۾ ڪيتريون پاڇيون هيون گوشت پلا ، سڀڪي هيو دلبر نڪ ڇهو ڪيو ماني کي ڏسي رهيو هيو رڇنو جانب هڪ ڍاڪنون کڻي آيو .

دلبر تنهنجو چورزو ، دلبر ڍاڪنون ائين ورتو جن ڪجهه ڏٺو . هيٺين هو ڍاڪنونين ۾ ئي شروع ٿي ويو مون ڪر رهيو . ليو ٽوڪ طور چيو مانس دلبر اڄ تنهنجو شمر چوري تي هنن ٿي . هن چوڙي جي ٿڌ ڀاڙ ٻڌي وراڻيو مهسجي نظر جو عوان آهي ”کڇي مي ڳولاه“ شمر عرس آهي

کڇي مي ڳولاه ۾ غريس جو ڏٺو حال پڇين ٿو .

ڪره ڪره تي سائين سائين اهڙو حال پڇين ٿو .

(بابا منهنجو چورزو صفحو ۴۵۰)

گره گره تي سائين سائين اهڙو حال پھرين ٿو ،
(بابا منهنجو چوڙو صفحو ۴۵۰)

چوڙو کائنات رئيس جو شوق هو شمل هو ، جيڪو
پنهنجو ڪيئن به ڪري پورو ڪيائين ، پر اهو نه سوچيائين ته
چوڙو جيڪو کائي رهيو آهي سومتان ڪنهن معصوم ٻار جي
وندر ۽ ورونهن هجي ، ڪنهن ٻار جو چوڙي سس انتهائي پيار
هجي پر رئيس کي ڪهڙي پرواهه هن جي شوق جي اڳيان ڪنهن
جي پریت ڪنهن جو پيار ڪابه حيثيت نه ٿا رکن . چوڙو ميرن
جانب جمالي جي معصوم هو هو ، جيڪو کيس تمام گهڻو پيارو
هو هو جو عام غريب ڄاڻ رکندڙ ۽ رانديڪا حاصل نه ڪري
سگهندا آهن ۽ خاص ڪري بهراڙين جا ٻار ته هر شي يا ڪيڏڻي
۽ رانديڪي تن ڪوهين ڏور هوندا آهن اهي بهراڙين جا ٻار
ننڍڙن چوڙن سان ئي وندر ۽ ورونهن ۽ رانديڪا روند ڪندا آهن
۽ جڏهن انهن ٻارڙن جي اهو وندر ۽ ورونهن ڪنهن رئيس جو
شفل ۽ شوق بڻجندي آهي ته ٻارن جو ڪهڙو حال هوندو آهي .
ڪهڻي جي هنن لفظن ۾ ” هو در تي ڏسي رهيو هو ، هڪ
پنجن سالن جونينگر اڌ اگهاڙو ميوو ڦاٽل چولپاتل در تي بيٺو
هو ، روئي روئي سڌڪا پريندي ساڻو ٿيو پيو هو يڪدم جانب
اتان هڪل کيس هو هٿيو پر ميول اٿي ڪٿي آيس . راڻ توکي
ڪنهن ماريو آهي ۽ راڻي ڪنڌ ڏوٿيو ڀلا ڇا ڪائيندي ؟ ميول بيان
ڪندو وييس ۽ پڇندو وييس هن سڌڪندي هڪ اکر ڪڇيو چوڙو

بابا منهنجو چوڙو صفحو ۴۵۰

اهڙا ڪارناما ۽ ڪم اهڙا ڏندا ۽ ڏاڙيون ، اهڙا ڪور ۽
قهر ته اڪثر انهن محفلن ميلن ميڙن ميڙاڪن ۽ ڪچهرين ۾
ٿيندا آهن جت ڪنهن ۽ ڪونجها ڪريل ۽ ڪانتر ماڻهو هوندا آهن
پر هي ڪچهري ته محبت وارن جي هئي ، پيارن ۽ نيارن جي
هئي ، مٿڙن ۽ منڙن جي هئي ات به ساڳيو ڪم ۽ گند ٿي ،

قهر ۽ ڪٽور ٿي ته پوءِ ٻيئي محسن ۾ ڪورق نه رهيو.
 بحرحال هن ڪهڻي ۾ اها جهلڪ آهي اهو بطور آهي جيڪو
 ڏيکڻي ۽ ٻڌائي ٿو ته هيئن ۽ هارين لاءِ سو چيندڙ مسڪين ۽
 مولائ لاءِ لوچيندڙ به اهڙا ڌنڌا ڌاڙيون ڪندا آهن. اهڙا ڪم
 ڪندا آهن اها حميد سنڌي جي ٺي سچائي ۽ بي باڪي، بهادري
 ۽ بي خوفي آهي جو هو جت ٻين پاسن تي لکي ٿو ات پنهنجي
 دٻي محفلن ۽ ميڙن تي به وڏي سچائي ۽ سورهياڻي سان لکي
 ٿو، جت رئيسن ۽ راجائن وڏيرن ۽ خانن، پيرن ۽ ميرن جي
 ڪنن ۽ ڪوهن ڪرتوتن کي وانکو ڪري ٿو تيئن انهن اديبن
 ۽ شاعرن کي به نٿو بخشي جيڪي عوام وٽ هوندي به غير
 عوامي ۽ عوام دشمن ممل، شوق ۽ شغل ڪندا آهن. ڪن ۽
 گند ڪندا آهن منافڪيون ۽ مڪاريون ڪندا آهن جيئن دلبر
 عوامي ميڙن ۽ محفلن ۾ شاعرن ۽ ڪچهريين ۾ ڳالهيون ته
 عوامي ڪري پيو، شاعري ته عوامي پڙهي پيو پر ڪاڌن جون
 فرمائشون رئيسن ۽ راجائن جهڙيون ڪري پيو.

مطلب ته حميد سائين کي جيڪو سچ محسوس ٿئي ٿو
 ان جي اظهار ۾ ڪنهن به قسم جي گنجوسي ۽ مصحت ڪونه
 ٿو ڪري. ڪنهن به قسم جو ڊپ ۽ خوف نٿو ڪري. سچ کي
 ظاهر ڪندي ذاتي تعلقاتن ۽ ذاتي مفادن جي پرواهه نٿو ڪري.
 اهڙي طرح حميد سنڌي پنهنجي ڪهاڻين وسيلي ديس واسين
 کي دليري ۽ دوستي جو درس ڏيندو رهي ٿو. پنهنجي لوڪ کي
 پنهنجي قوم کي، پنهنجي انسان کي، هڪ لوڪ سڄڻ ۽
 ساڻيهه - سڳي جي حيثيت ۾ سچ ۽ سونهن جو سبق ڏيندو
 رهي ٿو پيار جي پرچار ڪندو رهي ٿو. تهذيب ۽ تمدن جي
 تعليم ڏيندو رهي ٿو هوءَ به گهڻو ڪري تعليمي ادارن سان
 وابسته رهن ڪري حميد سائين وٽ سڪن سڀڪارڻ، سمجهڻ
 سمجهائڻ پروڙڻ ۽ پرچار ڪرڻ جي خوبي ۽ صلاحيت انداز ۾

اسٽنڊيل وڌيڪ نمايان ۽ برقرار آهي. جيڪ هڪ اهم شيءِ آهي ڇا ڪاڻ ته ان خوبي ڪري سندس ڪهاڻين تحريرن ۽ تقريرن ۾ ڪنهن به قسم جي مايوسي، يا اميدي ڇڙو ڍاڳي مقصدي ۽ اجائي هاءِ گهوڙا ڪونهي.

سائين حميد جي ڪهاڻين ۾ موڪلي هڪ ڪوٽ هي يا ڪوٽ محسوس ٿئي ٿي ته هو پنهنجي پيغام ۾ استحصالِي ادارن جهڙوڪ جاگيردارانه ۽ سرمانيدارانه نظامن کي ۽ انهن جي نمائندن کي هڪ ٿورو عوام ۽ وطن دشمن اداري نمائندي طور نڪر ڪڍي. انهن جي بدران ۽ چڱين کي انفرادي طور تي پيش ڪري ٿو. حُذَر ته استحصالِي ادارا ۽ انهن جا ايجنٽ هڪ سماج هڪ ديس ۾ پنهان دٻ ۾ اجتماعي طور بدين جا بديد ۽ ذميوار آهن ۽ اهي اجتماعي برائون ۽ بدحالين فقط ۽ فقط انهن استحصالِي ادارن يا نظامن ۽ انهن جي نمائندن جي مڪمل خاتمي کانپوءِ ئي ختم ٿينديون. باقي فني طور حميد سنڌي مالا مال آهي کيس لکڻ جي پنهنجي منفرد اسٽنڊيل آهي سندس اظهار جو انداز متاثر ڪن آهي.

حوالا ۽ مددِي ڪتاب

- (۱) راڻا جي رجپوت، حميد سنڌي
- (۲) اداس واديون، حميد سنڌي
- (۳) سنڌي ادب جي مختصر تاريخ- ڊاڪٽر عبدالمجيد سنڌي
- (۴) روزانه آفتاب ۲۹، ڊسمبر ۱۹۸۲
- (۵) آرسِي، ۲، ٿماهي حيدرآباد.
- (۶) سنڌي ڪهاڻي جي اوسر، ڊاڪٽر شمس الدين عرسائي
- (۷) سماهي مهران رسالا (ڪجهه)

شاهه جي شاعري جو جمالياتي پهلو

دنيا ۾ جيڪا به هلچل ۽ تحريڪ جي فضا نظر ڇي ٿي، ان جو بنياد جذبات آهن. جذبن جو واسطو انساني من سان هوندو آهي. غم، محبت ۽ نفرت جهڙا جذبا انساني من ۾ اڻپن ٿيندا آهن. گلاب جي خوشبوءِ سان ڪنهن جي روح کي تازگي ملي ٿي ته اهو سڀ جذبن جو ڪمال آهي. اهي جذبا جڏهن به جنهن قوم مان ختم ٿيو وڃن ٿا ته اها قوم جيئن جي حق کان محروم رهجي وڃي ٿي ۽ پنهنجي وجود کي برقرار رکڻ ۾ ناڪام رهي ٿي. صوفي مٽي جو بنياد به عشق آهي. ”صوفي عشق کي زندگي ۾ سڀ ڪجهه مڃيندا آهن. هنن جو اهو عقيدو آهي ته عشق ئي سنسار ۾ سڀ کان وڏي آئندڙ ڏيندڙ وٽ آهي.“ (۱)

انسان ۽ حيوان جي وچ ۾ جيڪو ليڪو پنهجي جي جبلتن کي جدا ڪري ٿو ۽ فضيلت ۽ بصيرت جو ڪارڻ بڻجي ٿو، اهو محبت جو ليڪو آهي. مسرتن جو معدوم ٿي وڃڻ محبتن کان ڪٽجي وڃڻ آهي. ڌارون کي به انهن جذبن جي پائمالِي جو آخر ۾ احساس ٿيو آهي. (۲) آمريڪا جي مشهور ماهر نفسيات پروفيسر جيمس، ڌارون جي انهي خيال کي سامهون رکي، ماڻهن کي شعر و شاعري لاءِ رورائو گهٽ ۾ گهٽ ڏهه منٽ وقف ڪرڻ جو مشورو ڏئي ٿو. (۳) ان مان ثابت ٿيو ته سائنس ۽ فلسفي جي شاگردن جي جذبن ۾ هلچل پيدا ڪرڻ ۽ کين اخلاقي ۽ روحاني رساني لاءِ ماديت جي مانڊاڻ ۾، مسرتن جي وسني وسائڻ جو احساس ٿيو آهي.

دنيا جو ڪو به وڏو خيال، ڪو به اعليٰ سوچ ۽ ڪو به وڏو
ڪم تڏهن ئي ٿي سگهي ٿو، جڏهن ان جا قدر عام هجن، مان
۽ تون جو چڪر نه هجي، پاڻ مرادو ٿي پوي ۽ مٿن قدرن
۽ جذبن جو عڪس هجي. رچرڊس (۱۸۹۲) پروفيسر جماليات
جو خيال آهي ته اهڙي ئي خيالن مان جماليات جو هٿرادو
ماندان پيدا ٿئي ٿو ۽ جيڪو عمر جي صلاحيت، حظ حاصل
ڪرڻ جي صلاحيت ۽ خواهش جي صلاحيت پيدا ڪري ٿو. (۴)

اهي عناصر احساس ديد جي ويجهو نه، ته گهڻو پري
نه ڪونه آهن. حظ حاصل ڪرڻ، خواهش جي تڪميل ۽ عمر
جي جستجو، گذرڻ جي تلاش ۽ سرگرداڻ رهڻ وارن لاءِ
هڪ محبوب مضمون شاعري ٿي ٿو. هي اصول تحت سڀ شاعر
پنهنجي محبوب جي حس جي تعريف واري عنوان کي،
سينگاري سنواري پيش ڪند رهيا آهن. لطيف ڀلاري به
پنهنجي پرين جي تعريف ڪئي آهي.

ڪٿي نين خمار مان، جان ڪيائون ناز نظر،
سورج شاخون جهڪيون، ڪوماڻو قمر،
ترا ڪٿيون تائب ٿيا، ديڪيندي دلسر،
جهڪو ٿيو جوهر، جانب جي جمال سين،

آڏواڻي (ڪنڀات: ۱-۹)

ڪائنات حسين آهي، ان جو تعلق انساني ابدي زندگي
سان آهي، دنيا جي هر ننڍي ۽ ننڍي شيءِ جو تعلق، زندگي
جي حسين، پر ڪيف ۽ رعنائين سان پريور اعليٰ هستي سان
وڃي ملي ٿو، جنهن جو هو خود هڪ ذرو يا ايڪو هوندو
آهي. اها نسبت ئي حقيقت ۾ حسن جو سبب آهي. لطيف چوي ٿو:

ڪونهي ات ڪوهيار، جت تو پوري پائيو،
پنڌر ڪر پهاڙ ڏي، وجود تي وٽڪار.

(سنڌي آبري: ۲-۲)

جڏهن انسان پنهنجي وجود ۾ وڌيڪار پسندو، تڏهن سندس زندگي حسيس ۽ پر مسرت بڻجي پوندي. هري فريدرڪ امينل (۱۸۲۱-۱۸۸۱ع) لکي ٿو: ”جهڙي طرح هڪ طاقتور برقي لهر، ڌاتن کي چمڪدار بڻائي سگهي ٿي ۽ انهن شمعن جي رنگ سان ان جي جوهر کي ظاهر ڪري سگهي ٿي، اهڙي طرح پر زور زندگي ۽ ارفع خوشي هڪ نهايت ئي سادي مٺو کي به حسين بڻائي سگهي ٿي. (۵)

سچي شاعر کي جڏهن به پيار جي لمس لڳي ٿي ته هو ان لمس جي ڪري، پڻ به اهي ته رنگينيون، دلفريبيون ۽ ريبانشون پيدا ڪريو جو ڏسندڙ ۽ ٻڌندڙ عيش عيش ڪري اٿن. اهڙي حالت ۾ هو محبوب جي هر ادا کي پنهنجي من جي وديا، روح جي رچنا ۽ سرير لاءِ سڳند سمجهي ٿو.

ڪن تان ڪر لهن، ڪر لهن تان ڪن

سيني ماءُ مهن، سيني راحت روح جي،

(ڪلياڻ: ۲-۱۴)

جڏهن من ۾ ڪي مونجهارا ۽ الجھنون پيدا ٿين ٿيون ته هڪ اديب کي لکن جي ترغيب ملي ٿي. جيئن وصل جي خواهش، حظ حاصل ڪرڻ جي آرزو ڪو ٻرو عمل ٺاهي، اه به انساني نفسيات مطابق هڪ الجھن آهي، جنهن جو حسي اسودگي نٿي ازالو نه آهي. پر ان عمل ۾ پوتر تائي ۽ سچائي وٺڻ ڪن آهي. لطيف سائين اهڙو اظهار ڪندي چويٿو:-

ٿو ٿي تواني، تنوءَ تنهنجو آسرو،

سچڻ ڪر لائي، ڪيرون ڏينديس جيڏين.

(شاهواڻي: سريراڳ: ۶-۱۲)

عسباني طور تي مشن به ويڳاڻائپ ۾ ڦاٿل فرد جي دلچسپي لاءِ، ان کي کلي لکڻ وارو عمل لطيف آڌر وڌي اهميت جو حامل آهي. هوءَ به مشن ڏکائيل جي دل وٺڻ ۽ ڏک دور ڪرڻ لاءِ، پنهنجائپ وارو رويو ڪر لائڻ سان ئي ظاهر ٿئي ٿو.

مٿين بيت مان جتماعي سوچ جو اظہار بہ ٿئي ٿو. اهو
 سوچ بہ آهي تہ جتماعي سوچ ۽ نصرت سان، بگاڙ فڪر ڏاڍو
 اهڙا موقع فرهر ڪن ٿا، جو هن کي پنهنجي دٻل راني جي
 ذهني ڪيفيت مصدق ٿيڻ ٿا ۽ تڪرار بہ پير ۽ قرب ۾ پيڪر
 نظر اچن ٿا ۽ جڏهن هي حس روح جو جرو بڻجن ٿا،
 تڏهن فڪر ۾ حس جون بيون ريڪنوں پسي، انهن جي
 روشني ۾ اڳتي وڌي ٿو. هو عيس جيتوڻيڪ فڪر جي
 اندروني احساس جو متبحر آهي، پر ۾ بيروني مشاهدا ۽
 نظارا بہ اظہار جي قوت کي تيز ڪن ٿا. شاعريءَ ۾ جڏهن
 اهي عناصر لاءِ معاش جو روپ ڏري ڏسجور مان شعوري
 صورت ۾ ايندا آهن تہ هن جو حس ڪري پوندو آهي. اهڙي
 ريت شيون جيڪي ڏسجور ۾ سهر هيون سي شعور ۾ اچن
 سان واضح ۽ نمايان ٿيو پون ٿيون.

لطيف سائين جو حالياتي مشاهدو ۽ تحريو فڪر ۽
 ذوق سان واسطو رکيڻو. هن ۾ مشاهدو صرف ڪتابن پڙهڻ ۽
 ٻڌل ڳالهين تي مدار نٿو رکي، پر هو حقيقت جي تلاش ۾ هر
 ان ماڳ مڪان تي ويو آهي، جتي سندس عقل ۽ دانش،
 جذبي ۽ وجدان جي مورنگري لاءِ سامان نظر آيو آهي. لطيف
 سائين جي حالياتي ذوق جي تسڪين جو مرڪز ڪير هو؟ ان
 سوال جو جواب ڏيندي ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو لکيڻو: ”شه
 صاحب جو محبوب يقينا اهڙو آهي، جنهن جي حلوي سح چنڊ
 جي سونهن کي جهڪو ڪري وڌو. شه صاحب جي ڪلام مان
 سندس محبوب کي مقرر ڪري بيهارڻ مشڪل آهي. محبوب
 جي سونهن جو ذڪر ڪندي الله جو قسم کڻي ٿو. تنهن جي
 معنيٰ الله تعاليٰ کي هن بيت ۾ محبوب جي حيثيت ۾ نٿو آڻي.

سهيڻ سجن اڀري، چوراسي چنڊن،

يا الله ري پرين، سڀ اونداهي پائڻيان.

خدا کان پوءِ رسول آهي تههن ڪري پهريون هي اندزو لڳندي ته پاڻ سڳورن ڏي اشارو آهي. اسين اهو به اندازو لڳندي سگهون ٿا ته ڪنهن ٻئي بزرگ يا درويش کي به هن پرديءَ مان رڪيو هجي. اڳتي هلي، ڊاڪٽر جوڻيجي صاحب لطيف جي محبوب کي مجازي ڪوٺيو آهي، پر اهو به اشارو ڏنو اٿس ته ممڪن آهي ته رسول ڪريم صلم حن جي اوصاف حميدهءَ پاڪ صورت بابت شاه صاحب ائين چيو هجي. (۷) اهڙيون شخصيتون جيڪي بنا تفریق جي ڪنهن سماجي سوچ جو ظاهر ڪن ٿيون، تن جي راکاڻ ڪرڻ هر ڏاهي کي سونهن ٿي. جمالياتي ذوق ۽ آگاهي، شاعر جي عمل ۽ احساس تي مدار رکي ٿي، جنهن جو اظهار هو پنهنجي شاعري جي ڪردار، تمثيل ۽ علامتن ذريعي ڪري ٿو ۽ اظهار ايترو ته رنگين ۽ حسين ذوق جو پريور سنگم ٿئي ٿو، جيتري شاعر جي ذهني ڪشمڪش ۽ اندروني ڪيفيت ۾ گرمي موجود هوندي آهي. لطيف سائين ۾ پيار جي شدت، سونهن جو رار رکڻ ۽ پرين جي حاصلات جي خواهش اتم درجي جي موجود آهي. طالب ڪثر، سونهن سر، اي رومي جي روءِ، جنين ڏٺي جو، تنين ڪچيو ڪين ڪي.

(اين ڪلياڻ: ۵-۱۱)

مٿين بيت جي مناسبت سان وصل جي حصول ۽ ڳولا جي انهار جو رار، محبوب جو حسن آهي. حداني جو ختمو، وصل جي حصول جي سوال جي جواب جو مدار ڪنهن حد تائين انهي ڳالهه ۾ آهي ته انسان پنهنجي آزاد ۽ خودمختيار حيثيت ڪنهن حد تائين حاصل ڪري ٿو. جو ته مڪمل فرديت به انسان کي مڪمل وصال ۾ ئي حاصل ٿيندي آهي.

(۸)

مڪمل وصال مان مراد معرفت جو مقدم به آهي، ته

زال ۽ مڙس جي سماجي خانگي زندگي نه. ڇو ته انهي مڪمل وصال سان جيڪا روح کي تازگي ۽ من کي سکون مليٿو، تنهن گهڙين جي تاثر کي بيان ڪري ڪونه سگهيو آهي. لطيف سائين به مٿين بيت ۾ ان مڪمل وصال جي گهڙين جي حظ کي بيان ڪرڻ کان قاصر آهي. چويٿو

”جنين ڏٺي جوءَ، تنين ڪڇيو ڪين ڪي“

اهو مڪمل وصال ئي انساني حرمت، سماجي سرشتي، خانداني جوڙجڪ ۽ اندروني توڙي بيروني خوشين جي ضمانت ڏي ٿو. ان جي حاصلات تي ڳالهائيندي زبير رانا لکي ٿو: ”مڪمل وصال ته تڏهن ممڪن آهي، جڏهن عشق جو رشتو سماجي به هجي، ذاتي به ۽ هڪ ٻئي ۾ ضمير ٿين وارن کي پنهنجي آزادي قائم رکڻ جي ضمانت ڏجي.“ (۱)

اهو عمل آزاد فضا ۾ روح کي سکون ۽ شائتي ڏئي سگهي ٿو. لطيف اهڙو اظهار ڪيو آهي.

دوس پيهي در آيو، ٿيو ملڻ جو ساميو،
ڏينهن پڄاڻو آئي اسان کي، موليٰ محب ملايو،
ويو وڇوڙو ٿيو ميلاپو، واحد واڻ ورايو،
هو جنهن جو ڏس ڏورانو، اوڏو اڃ سو آيو،
عبداللطيف چئي، اچي عجيب پاڻ فضل فرمايو.

(ايم ڪلياڻ: ۲- وائي-۱)

مطلب ته جنهن به عمل ۾ عشق شامل نه آهي، اهو ڪنهن به صورت ۾ نه ته جدائي ۽ تنهائي کي ختم ڪري سگهي ٿو ۽ نه وصال ڪامل جي منزل تي پهچڻ جو رستو ڏيکاري سگهي ٿو.

حوالا

۱- گدواڻي پرسوجيبا رام (ڊاڪٽر) ”شاه جو شعر“ سنڌي ٽائيمس، پبليڪشن الهاسن مگر ۱۹۷۲ع، ص. ۲۷.

پٺاڻي-1 (تحقيقي جرنل) ————— ۸۲

- ۲- سيد مسعود حسن رضوي: "هماري شاعري" نول ڪشور
لکڻو ۱۹۴۴ع. ص-۱۲ (دفعو چوٿون).
- ۲- _____ ايضاً _____ ص-۱۲.
- ۴- پوهيو الهداد (ڊاڪٽر) "تنقيدون" سنڌالاجي ڄامشورو.
۱۹۸۰ع ص. ۱۷۷
- ۵- ناصر نصير احمد: "تاريخ جماليات" (جلد ٻيو) مجلس ترقي
ادب لاهور. ۱۹۶۲ع ص- ۲۷۲.
- ۶- جوييجو عبدالجبار (ڊاڪٽر): "سنڌي ادب جي مختصر
تاريخ" سره ڪتاب حيدرآباد. ۱۹۷۲ع ص. ۴۸.
- ۷- _____ ايضاً _____ ص. ص. ۴۸-۴۹.
- ۸- رانا زبير: "عشق ڪامار ڪسي تصور" ري پبڪين
بڪس لاهور. ۱۹۸۹ع. ص- ۱۸.
- ۹- _____ ايضاً _____ ص- ۲۲.

شاهه جسي سرڪلياڻ ۾ جسماني عضون جو ذڪر

شاهه عبداللطيف رحمہ دنيا جو هڪ وڏو شاعر آهي، جنهن جي شاعري کي دنيا جي ٻين ٻولين ۾ پڻ ترجمو ڪيو ويو آهي. شاهه رحمہ جن جي شاعريءَ ۾ وطن دوستي، سنڌ سان محبت، سنڌ جا نظارا، سنڌ جا جانور، سنڌ جا پکي، سنڌ جي سمنڊ ۽ درياھ جي پاڻيءَ ۾ ملندڙ سڀن ۽ انهن مان ملندڙ موتين، قيمتي پٿرن، ميلن ملاڪڙن، ماروڙن ۽ سندن جهوپڙن ۽ رهڻي ڪهڻي، جنگي اوزارن ۽ انقلاب، سڀني جو ذڪر آهي. مطلب ته سنڌ سان لاڳاپيل هر شيءِ جو ذڪر موجود آهي. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته شاهه رحمہ جن کي سنڌ ۽ سنڌي قوم سان وڏي محبت هئي. سنڌ جي باري ۾ ايڏي وڏي ڄاڻ شاهه رحمہ جن هڪ هنڌ ويهي حاصل نه ڪئي پر انهيءَ لاءِ جهنگ جهر، سيلانين وانگر سير ۽ سفر ڪري حاصل ڪئي ۽ ماڻهن تائين پهچائي.

انهن سڀني شين کان علاوه شاهه رحمہ جن جي شاعري ۾ جسم جي مختلف عضون ۽ انهن ۾ ڦرندڙ گهرندڙ رتوتن جو ذڪر پڻ ڪيل آهي. جهڙوڪ:

”تن مڃيو محمد ڪارڻي، قلب ساڻ لسان“

(سرڪلياڻ داستان (۱) بيت ۱۲)

هن بيت ۾ دل ۽ زبان جو ذڪر ڪيل آهي. اهڙي طرح ڪيترائي بيت آهن جن ۾ مختلف جسماني عضون جو ذڪر آهي. انهيءَ مان ظاهر ٿئي ٿو ته شاهه رحمہ جن کي انساني جسم جي باري ۾ به تمام گهڻي ڄاڻ هئي ۽ سندن عملن يا ڪمن ڪارين جي پڻ ڄاڻ هئي.

جيئن ته منهنجو هي مضمون فقط سرڪلياڻ ۾ جسماني عضون جي ذڪر تي مشتمل آهي، انهيءَ ڪري آءٌ صرف انهيءَ سر جو ذڪر ڪندس باقي منهنجو ارادو اهو آهي

تہ ماں شاہ رحمہ جن جي شاعريءَ جي هر سر تي جدا جدا
انهيءَ نقطہ نگاہ کان لکان، سر ڪيڻ ۾ حساسي عضون جو
ڪيترن ئي بيتن ۾ ذڪر ڪيل آهي. جهڙوڪ:

سڪه نہ سٿا ڪڏهن، ويهي نہ ووڙين،

ڪهنئون ڪورين، عاشق عبداللطيف چني،

(سر ڪلياڻ داستان (۱) بيت ۵)

هن مٿين بيت ۾ ڪلهن جو ذڪر ڪيل آهي ۽ اهو

راضع ڪيل آهي تہ جيڪي ڌڻيءَ جي عشق ۾ ٻڌل آهن تہ اهي
پنهنجو سر ڪلهن کان ڪپرائي بہ ڇڏين ٿا.

وحده لاشريڪ لہ، ٻڌءُ نہ ٻوڙا،

رڪہ تو ڪين نہ سٿا، جي گهٽ اندر گهوڙا.

(سر ڪلياڻ داستان (۱) بيت ۶)

هتي وري شاہ رحمہ جن، ڪن جو ذڪر ڪيو آهي ۽

ڪنن جي زبردستي وضاحت ڪئي آهي تہ، ڪن ٻڌڻ جي ڪم

ايندا آهن ~~هڪ~~ ٻوڙي مثل ماڻهوءَ کي خدا جي هڪ هجن جي

نصيحت ڪندي ٻڌائي ٿو تہ ان جو ڪو بہ مٿ ڪونهي ۽ جيڪي

تنهنجي اندر منجهه هڪلون (پڪارون) آهن، سي تون ڪنن

سان نٿو ٻڌين ڇا؟

هڪ ٻئي هنڌ سسي، ڌڙ، هٿن، ڪراين، انگرين جو

ذڪر هن ريت ڪيو آهي:

سر ڍونڍيان، ڌڙ نہ لھان، ڌڙ ڍونڍيان سر نہ،

هٿ، ڪرايون، انگريون، ويا ڪڇجي ڪانه.

(سر ڪلياڻ داستان (۱) بيت ۹)

هن بيت ۾ سر ۽ ڌڙ، هٿن، ڪراين ۽ انگرين جو

ذڪر آهي ۽ اهو پڻ واضع آهي تہ سر جو ڌڙ سان ۽ هٿن،

ڪراين ۽ انگرين جو هڪ ٻئي سان تمام گهرو تعلق آهي، ڇو

تہ سر جو ڌڙ سان ۽ انگرين جو هٿن ۽ ڪراين سان گهرو

لاڳاپو آهي. ساڳي سر ڪلياڻ ۾ ٻيا بہ ڪيترائي بيت آهن جن ۾

هٿن ۽ سر جو ذڪر آهي:

سڀ ڪا پريان ڪون پوڃي،

نينهن نيشن، ڪن ڳالهه وو،

(سر ڪلياڻ داستان (۱) بيت ۱۲ وائي)

داستان (۲) بيت ۲.

هن بيت ۾ شاهه رحم جن اکين جو ذڪر ڪيو آهي ته
نينهن جو ڪن اکين مان ئي اڀري ٿو، جيڪو هر نينهن لڳائيندڙ
پنهنجو پاڻ ۾ سانڍي ٿو، تنهنڪري ايئن چوڻ غلط نه ٿيندو
ته شاهه رحم جن کي اکين جي اهميت جي خبر هئي، انهيءَ ئي
اهميت کي پنهنجي نظر ۾ رکندي هنن انهن جي ڪمن کي بيان
ڪيو آهي. فقط نينهن جي معاملي ۾ اکين جو ڪم ڪونه آهي
پر هر شيءِ جيڪا موجود آهي ۽ اسان کي نظر اچي ٿي سا
اکين سان ئي ڏسي سگهون ٿا ۽ خوبصورتيءَ جو اندازو لڳايون
ٿا. توهان پاڻ اندازو لڳائي سگهو ٿا ته جيڪڏهن ڪو ماڻهو اکين کان
معذور هوندو آهي ته، هن لاءِ هيءَ دنيا اونڌائي غار وانگر هوندي آهي.
هڪ هنڌ تي هڪ بيت ۾ شاهه رحم جن فرمان ٿا ته:

انڌا اونڌا ويڃ، ڪل ڪڙيا کانئين؟

اسان ڏکي ڏيل ۾، تون پيارئين پيڃ!

(سر ڪلياڻ داستان (۲) بيت ۲)

هن بيت ۾ جسم (ڏيل) ۽ چمڙي جو ذڪر آهي، هن
بيت ۾ شاهه رحم جن انڌي طبيب کان شڪايت ڪندي چون
ٿا ته: اي طبيب منهنجي ڪل کي چوڻو ڏنپ ڏين ۽ ان کي چوڻو
جلانين. جڏهن ته منهنجو اڳ ۾ ئي جسم ٽهريل آهي. هن بيت
۾ هڪ مريض جي ڪل کي ڏنپ جي احساس کي ظاهر ڪيو
ويو آهي. جيئن ته ڪل جسم جي ٻاهرين چادر آهي ۽ مختلف
بيمارين کان بچاءَ جي ڪم ايندي آهي. جيڪڏهن ان کي ڏنپ
ايندو ماڻهو ان کي محسوس نه ڪندو ۽ ان جي ڪري جيڪو
زخم ٿيندو ته ان جي ذريعي ڪيتريون ئي بيماريون پيدا ڪندڙ
جراثيم جسم جي اندر داخل ٿي سگهن ٿا ۽ بيماري پيدا ڪري
سگهن ٿا. ڏنپ واري انهيءَ احساس کي ائين ئي بيان ڪيو آهي،
ن مان ظاهر ٿيو ته شاهه رحم صاحب جن اهڙن ڏنپ کان ۽

انهن جي، نقصائن کان واقف هئا ۽ انهن کان منع ڪن ٿا.
هڪ ٻئي جاء تي شاھ رحه جن جسم جي ماس
(گوشت) جو ذڪر ڪندي ان کي ڪجهه هن طريقي سان بيان ڪيو آهي ته:
سيخن ماهه پچاء، جي نالو ڪيڙء نينهن جو،

(سرڪلياں داستان (۲) بيت ۶ ۽ ۱۶)

جنن ته اهو ظاهر آهي ته انسان جو جسم گوشت (ماهه)
۽ هڏن جو ٺهيل آهي، جنهن ۾ گوشت هڏي جي نسبت ۾ نرم
۽ جلدي پچڻ ۽ ڳوڻ وارو آهي، تنهنڪري سائين رحه جن
گوشت جو ذڪر ان نموني ڪيو آهي ته جيڪڏهن نينهن جو
نالو ڪيو اٿئي ته پوء پنهنجي ماس کي سيخن ۾ پچاء؛

پيتي جنهن پاسي ٿئي، منجهان رڳن روح،

(سرڪلياں داستان (۲) بيت ۱۴)

داستان (۲) بيت ۲ ۽ ۴

هن بيت ۾ سائين جن رڳن جو ذڪر ڪيو آهي، رڳن
اسان جي کل جي اندر ٽين ٿيون، جن ۾ رت وهندي آهي ۽
هڪ عضوي کان ٻئي عضوي تائين پهچندي آهي. ان مان رڳن
جو ڪم واضع ٿئي ٿو. رڳن جا ٻه وڏا قسم آهن هڪڙيون آهن
شريانيون ۽ ٻيون آهن نسون، تنهن سرشتي جون به رڳون
ٿينديون آهن، جن جي ذريعي اسان ڪنهن به قسم جي ڇهه
کي محسوس ڪري سگهندا آهيون. شاھ رحه صاحب جن هتي
رڳن مان ساھ نڪرڻ جو ذڪر ڪندي فرمائڻ ٿا ته،
جيڪڏهن توکي نينهن جو مزو مائشو آهي ته، پهريون پنهنجي
سسي لاهي محبوب جي هٿ تي رک ۽ پوء ان جو سو سواد وٺ.
هڏن جو ذڪر ڪندي شاھ رحه جن فرمائڻ ٿا ته:

هيءُ هڏ ۽ چم، پڪ پريان جي نه پڙي.

(سرڪلياں داستان (۲) بيت ۱۷)

هن بيت ۾ شاھ رحه جن هڏن ۽ چمڙيءَ جو ذڪر
ڪيو آهي. جيئن ته مان اڳي ئي ذڪر ڪري آيو آهيان ته
جسم هڏن ۽ گوشت جو ٺهيل آهي، جن ۾ هڏا سخت ۽ گوشت
نرم هوندو آهي. جسم جي بيهڪ ۾ هڏن تي دارو مدار رکي ٿي.
رات جو ذڪر ڪندي شاھ رحه جن فرمائڻ ٿا ته:

هڪ ڪاٽي ڳڙ وات ، پڇڻ پر پرينءَ جي ،

(سرڪلياڻ داستان (۲) بيت ۹)

هتي سائين رحم جن وات جي اهميت کي واضح ڪيو آهي ۽ اسان کي خبر آهي ته وات ، کانن پيٽن ، ڳالهائڻ ۽ ساهه کڻڻ ۽ ڪڍڻ جي ڪم ايندو آهي ۽ اهي سڀئي عمل اسان جي زندگيءَ لاءِ اهم ترين آهن. تنهنڪري سائينءَ رحم جن انهيءَ جو ذڪر ڪندي ڳڙ جي وات ۾ هجڻ کي واضح ۽ هڪ ۾ ڪاٽي کي بيان ڪيو آهي.

سڄي جسم جو ذڪر ڪندي شاهه سائين جن فرمانن ٿا ته:

ٿيندو تن طبيب ، دارون منهنجي درم جو.

(سرڪلياڻ داستان ۲ وائي)

هتي شاهه سائينءَ جن سڄي بدن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ پرينءَ کي پنهنجي درد جو شافي ۽ آزارن جو دارون ڏيندڙ مڃيو آهي. پورو جسم مختلف عضون تي مشتمل آهي ۽ هر هڪ جو پنهنجو پنهنجو ڪم آهي.

انهيءَ مان ظاهر ٿئي ٿو ته شاهه رحم جن کي انساني جسم جي هر عضوي جي چڱي ڄاڻ هئي ۽ انهن جي ڪمن کان جي به چڱي خبر هئي.

• حوالا ۽ مددي ڪتاب

(۱) شاه جو رسالو- ڪلياڻ آڏواڻي

(۲) شاه جو رسالو- گريختاڻي

هتان کڻي هُت، جن رکيو سي رسيون
ساڄن، سونهن، سُرت، وِڪان ني ويجهو گهڻو.
- شاه سائين

سنڌي شعبو

شاه عبداللطيف يونيورسٽي خيرپور سنڌ

نالو : صاحب خان ميراڻي

ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سورھ ميراڻي

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپڙو، تعلقو

رتوديرو، ضلعو لاڙڪاڻو.

حال ائڊريس : غريب آباد محلہ

نئون ديرو، تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

اڻ ڇپيل ڪتاب

ڌرتيءَ جا رکوالا (ٻارن لاءِ ناول) 1990 ع

سائرسهس گجن (شاعري) 2021 ع

برھ منجهارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) اڻ مڪمل

موبائل نمبر : 3919786 – 0344

0300 – 3404488

اي ميل : sahibkhanmirani0@gmail.com

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488